

De kerkelijke ambtstaal in Limburg in de lange 19^e eeuw

Antoine Jacobs

Het gebied dat thans de huidige provincie Limburg vormt, was eertijds een 'land zonder grenzen', waar drie cultuurgebieden en talen bijeenkwamen. Dat het Frans met name in Maastricht behoorlijke invloed had, zoals het Duits in de oostelijke helft van Zuid-Limburg is bekend. In deze bijdrage wil ik nader ingaan op de taalsituatie vanaf 1815 en dan meer in het bijzonder op het gebruik van Duits, Frans en Nederlands in de religieuze context en de wijze hoe wereldlijke en kerkelijke overheden daarmee omgingen.

Het gebied tussen Maas en Rijn was tot de komst van de Fransen in 1794/1795 een staatkundige lappendeken.¹ Delen van wat uiteindelijk, in 1839, de provincie Nederlands-Limburg zou worden, behoorden tot Pruisen, Gulik, de Oostenrijkse Nederlanden, het prinsbisdom Luik, rijksheerlijkheden of werden als Generaliteitsland rechtstreeks vanuit Den Haag bestuurd. Doorheen de staatkundige grenzen liepen de taalgrenzen tussen Frans, Nederlands en Duits. Daarnaast spraken de autochtonen het plaatselijke dialect. De lagere overheden dienden zich in hun correspondentie met de landsregering te richten naar de taal die in de betreffende kanselarijen gevoerd werd. Veelal sloten de kerkelijke autoriteiten zich hierbij aan.

De Fransen gebruikten uiteraard hun eigen taal als ambtstaal. In het departement Nedermaas, waaruit grosso modo de latere provincies Belgisch- en Nederlands-Limburg ontstonden, was echter ook Nederlands toegestaan, zoals in het departement Roer het Duits. Na de Franse Tijd voerden zowel het Verenigd Koninkrijk als het koninkrijk Pruisen een taalpolitiek die erop gericht was rijks- en taalgrens te laten samenvallen.² Koning Willem I (1815-1840) wenste tevens het Frans uit het 'Vlaamse' deel van het koninkrijk te bannen. Vandaar dat in 1823 de Nederlandse regering bepaalde, dat in de toen nog ongedeelde provincie Limburg het Nederlands de ambtstaal werd voor het provinciale bestuur en de gemeentebesturen. Een bepaalde ambtstaal was voor de Limburgse pastoor daarentegen in de negentiende eeuw niet voorgeschreven.

De vrijwel exclusief katholieke bevolking van Limburg was internationaal georiënteerd hetgeen zijn oorzaak vond in de lange grens met het buitenland, het verleden van staatkundige versnippering, de slechte verbindingen met de rest van Nederland en het wantrouwen ten opzichte van het protestants gedomineerde Noorden. Literator François Erens

(1857-1935) verwoordde het aldus: 'Ik ben een plant geteeld ver van Holland in het zuiden van Limburg (...) In mijn kinderjaren heb ik alleen het dialect van onze streek gehoord en Duits of Frans, en evenals mijn dorps- en streekgenoten deed de klank van het Hollands mij eerder weeïg aan dan nobel beschaafd'.³ Tussen 1839 en 1848 werden diverse pogingen ondernomen onder het Nederlandse bewind uit te komen. Gestudeerd werd in Antwerpen, Leuven en Luik, de economie richtte zich op het Waalse industriebekken en het Rijnland, betaald werd met Belgische franken en Pruisische Thaler, gelezen werden Belgische en Duitse kranten. Ofschoon de Limburgers in de loop van de negentiende eeuw stilaan steeds meer Nederlander werden, verbaasde menige Noord-Nederlander zich nog lang over het on-Nederlandse karakter en taalgebruik in Limburg.⁴

In deze bijdrage wordt beschreven van welke talen de Limburgers en meer in het bijzonder de Limburgse clerici – die spilfiguren waren in de plaatselijk gemeenschap – zich in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw bedienden.

De officiële ambtstaal: het Latijn

De officiële taal van de rooms-katholieke kerk was van oudsher het Latijn. In de loop van de eeuwen groeide echter vooral in de steden de wens de volkstaal in het kerkelijk leven in te voeren. In de Middeleeuwen ontstond een vroomheidscultuur die zich in de volkstaal uitdrukking verschaftte. Gedacht kan daarbij worden aan preken, catechismus, liederen, maar ook Bijbelvertalingen. Terwijl de reformatoren Luther, Zwingli en Calvijn de volkstaal tot kerkelijke ambtstaal verhieven, hield het Concilie van Trente (1545-1563) vast aan de Latijnse liturgie, waardoor deze vrijwel uitsluitend een zaak van clerus bleef. Er zij echter opgemerkt, dat de rooms-katholieke kerk minderheden nooit verbood hun eigen taal te gebruiken.⁵ Het Latijn is tot op de huidige dag de officiële taal van de Kerk, ofschoon de taal der Romeinen in recente tijden aan betekenis heeft ingeboet. Ongeveer twintig jaar geleden heeft de faculteit kerkelijk recht van de Gregoriana in Rome als laatste van onderwijs in het Latijn afstand genomen. Encyclieken worden echter nog steeds in het Latijn geschreven. Ook de Codex Juris Canonici (het kerkelijk wetboek) benadrukt het gebruik van het Latijn voor de opleiding van de seminaristen in de eucharistie (can. 249, 928). Vertalingen van liturgische geschriften, de catechismus en de bijbel uit het Latijn mogen pas na officiële goedkeuring gebruikt worden (can. 825 §2; 826 §2; 827 §1; 838 §2-3).⁶ Nochtans is ook in de canon duidelijk plaats voor de lokaal gesproken taal. De *Acta en statuta* van het bisdom uit 1867 schreef overigens geen bepaalde taal, het Nederlands bijvoorbeeld, voor ten gebuik van preek of catechismus.

In de negentiende eeuw was de positie van het Latijn nog onaangevochten. De Mis werd wereldwijd volgens de Romeinse ritus gecelebreerd. Geleerde priesters konden het Latijn als lingua franca gebruiken. Het bisdom Roermond vormde hierop geen uitzondering.

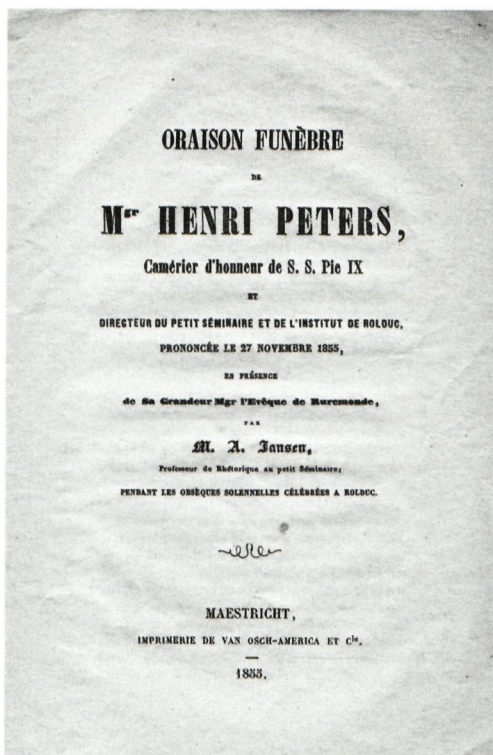
Een aantal pastoors, onder wie deken F.X. Rutten van Maastricht (1868-1893) en deken A.J. Deutz van Kerkrade (1883-1908), schreven de parochiekroniek in het Latijn, ofschoon er ook passages in het Duits, Frans en het Nederlands opgenomen zijn.⁷ Er waren enerzijds geestelijken die Latijnse poëzie schreven, anderzijds waren er ook clerici die deze taal slechts matig beheersten. De erudiete burgemeester van Schaesberg, baron Von Lommessen, heette eens de nieuw benoemde pastoor met een Latijnse toespraak welkom en was zeer teleurgesteld toen zowel de pastoor als de deken van Heerlen in het Duits antwoorden.⁸

Voor de zielzorg echter was het Latijn ongeschikt, aangezien de taal voor vrijwel iedereen, behalve het handjevol lieden dat het gymnasium bezocht had, onverstaanbaar was. Wij weten weinig van het gebruik van het Latijn bij geestelijken onderling. Mgr. Van Bommel wenste dat op het kleinseminarie van Rolduc de leerlingen vanaf de 'troisième', ook buiten de lessen, Frans of Latijn spraken. De voertaal in de lessen was eveneens of Frans of Latijn.⁹ Of dit gebruik lang stand gehouden heeft? Nadat Rolduc op 1 mei 1843 overgegaan was naar apostolisch-vicariaat Limburg – de voorloper van het in 1853 opgerichte bisdom Roermond – wordt nergens meer melding gemaakt van het Latijn als voertaal.

De positie van het Frans

Het Frans nam met name in het zuiden van de provincie in en rondom Maastricht een voorname plaats in.¹⁰ Het was de taal van de maatschappelijke elite van aristocratie en goede burgerij, zoals dat ook elders in Europa vaak het geval was. Het Frans was vanouds in Maastricht aanwezig, vanwege het feit dat de prins-bisschop van Luik één van de twee heren was en de stad economisch sterk op Wallonië was aangewezen. De verfransing schreed in de achttiende eeuw weliswaar voort, maar het Nederlands had eveneens een sterke positie, terwijl de bevolking zich vooral van het plaatselijk dialect bediende. De Fransen poogden vanaf 1794 – Maastricht werd hoofdstad van het departement Nedermaas – het Nederlands uit te bannen en te vervangen door het Frans. Vooral op bestuurlijk vlak had deze politiek succes. De Franse overheid kon immers gebruik maken van een reeds bestaande bestuurlijke elite die het Frans beheerste. De pogingen het onderwijs te verfransen verliepen minder soepel, omdat de meeste onderwijzers die taal onvoldoende beheersten. Na de Franse Tijd werd de positie van het Frans te Maastricht ondergraven en actief teruggedrongen door de taalwetten van koning Willem I, die het Nederlands als ambts- en onderwijstaal wenste in te voeren. De protesten tegen deze opgelegde vernederlandsing waren met name in Maastricht groot, zo schrijft Wijnands.¹¹ Sedert 1823 werden alle ambtelijke stukken in het Nederlands gesteld. Tijdens de Belgische Opstand bleef Maastricht onder Nederlandse vlag. Buiten Maastricht werd Frans wederom ambtstaal en aangezien er vrijheid van onderwijs werd afgekondigd, kon het Frans in principe weer aan terrein winnen. Deze terrein-

winst ging echter mede gepaard met kwaliteitsverlies, omdat de toezichhoudende functie van de overheid van voor 1830 telooring. De positie van het Frans bleef echter bij de Maastrichtse elite gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw sterk. Het was naast het Maastrichts de taal van de Sociëteit Momus en naast het Nederlands tevens de taal van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. Er bestonden tussen 1830 en 1892 twaalf Franstalige bladen, die weliswaar kleine oplages kenden, maar wier oplagen tot 1860 groter waren dan de lokale Nederlandse periodieken. De *Courrier de la Meuse* was de laatste vrijwel geheel Franstalige krant. Er zij op gewezen dat de advertenties dikwijls in het Nederlands opgesteld waren! De *Courrier* bleef tot 1892 bestaan. Nochtans werden de officiële almanakken na 1839 niet meer in het Frans, maar enkel nog in het Nederlands gedrukt. De volksalmanakken waren altijd al in het Nederlands gedrukt. Vanaf het midden van de eeuw rukte de positie van het Nederlands verder op. Het Maastrichtse dialect had altijd al een sterke positie gehad en werd ook door de elite graag en met overtuiging gesproken. Er ontwikkelde zich tevens een bloeiende dialectliteratuur. Duits werd door veel Maastrichtenaren niet verstaan en er was, naar het schijnt, ook weinig animo zich deze taal eigen te maken.¹²

Het Frans als kerktaal

De studenten van de Bisschoppelijke Colleges en het officieuze kleinseminarie Rolduc waren verplicht Frans te spreken. Dit gebruik, dat nog uit de Luikse tijd stamde, verwaterde in de loop der negentiende eeuw steeds meer en werd begin twintigste eeuw afgeschaft, in 1913 te Rolduc. Omstreeks 1870 was het Frans te Rolduc zeer waarschijnlijk niet meer de voertaal tijdens de lessen.¹³ In Roermond werd streng de hand gehouden aan het verplicht Frans spreken.¹⁴ Een sfeertekening van het bisschoppelijk college van Roermond leverde cultuurhistoricus Gerard Brom (1882-1959), die daar eind negentiende eeuw op kostschool zat. De

Afb. 1 Oraison funèbre de Mgr. Henri Peters (1855) (Collectie A. Jacobs).

priesterleraren spraken dialect of Frans. Nederlands was hun min of meer vreemd. Zij lazen hoofdzakelijk Franstalige Belgische kranten zoals *Le bien public* en *Le vingtième siècle*. Bidden, declameren en toneelspelen gebeurde in het Frans en op het spreken van Nederlands of dialect stond straf. Brom zelf, een Utrechter, hoorde op zekere dag aflezen: 'a parlé patois, Brom, Gerard'.¹⁵ De prefect van Rolduc, Louis Tijssen (1865-1929), lette er bijzonder op dat geen Nederlands of dialect gesproken werd. Indien leerlingen hem in het Frans adresseerden leverde dat een zekere welwillendheid jegens hen op.¹⁶ De kennis van het Frans die de meeste Limburgse priesters bezaten, was van dien aard dat ook tussen 1850 en 1900 een kleine honderd Nederlands-Limburgse priesters en seminaristen de overstap maakten naar het bisdom Luik, dat met een groot priestertekort kampte. In het voormalige moederdiocees konden zij, juist vanwege hun tweetaligheid, zowel in het Vlaamse deel (Belgisch-Limburg) als in het Waalse deel (Luik) van het diocees ingezet worden.¹⁷ Binnen de internaten van chique ordes zoals de ursulinen en de dames de Sacré Coeur (te Vaals), alsmede in de kleinseminaries van de uitgeweken Franse religieuzen waaronder de heren lazaristen te Helden-Panningen en de montfortanen te Schimmert, had het Frans eveneens een eminente positie.

Aangezien het Frans vooral de taal was van een kleine bovenlaag, kon de geestelijkheid zich voor de uitoefening van de zielzorg nauwelijks van deze taal bedienen.¹⁸ Dit wordt bevestigd door onderzoek. De notulen van de kerkfabrieksraad en het kerkbestuur van de Sint-Servatiuskerk vanaf 1826 zijn in het Nederlands geschreven. Zoals boven reeds vermeld is, schreef deken Rutten de parochiekroniek in Latijn, Frans en Nederlands. Zijn opvolger, L. Sevriens, bediende zich vanaf 1894 vrijwel uitsluitend van het Nederlands.¹⁹

De reglementen, voorschriften, notulen, kasboeken, ledenlijsten, correspondentie, inschrijfformulieren, prentjes en wat dies meer zij van de broederschappen binnen de Sint-Servaaskerk en de O.L. Vrouwekerk zijn eveneens in het Nederlands geschreven.²⁰ Zelfs de archivalia van de exclusieve Sint-Barbarabroederschap, die zijn leden bij ballotage rekruteerde uit de mannelijke leden van de stedelijke bovenlaag, zijn enkel in het Nederlands.²¹ Alleen het reglement van de broederschap van het Onbevlekt Hart van Maria uit 1843 is tweetalig, Frans en Nederlands.²² De door de jezuïeten geleide, deftige 'Jongheherencongregatie', die officieel 'O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen en de H. Aloysius' heette, en in 1853 in de Sint-Servaaskerk werd opgericht, kende tot 1862 Franse preken en religieuze oefeningen. Het Franse handboek bleef tot 1864 in gebruik.²³

De in 1869 onder Rutten opgerichte parochiekrant van Maastricht, de *Sint-Servatius-Klok. Kerkelijk weekblad voor Maastricht*, is uitsluitend in het Nederlands gesteld.²⁴ In de parochiekrant worden de diensten genoemd van de Servaaskerk, de O.L. Vrouwekerk, de Martinuskerk, de Mathiaskerk, de kapellen van de jezuïeten, minderbroeders, ursulinen en liefdezusters. Franse preken worden niet apart genoemd. Ook de overige mededelingen zijn allemaal in het Nederlands. Literator Felix Rutten (1882-1971) herinnerde zich evenwel dat bij het jaarlijkse familiediner ten huize van zijn oom deken F.X. Rutten feitelijk alleen Frans en dialect werd gesproken.²⁵ Het gezin, waaruit Felix Rutten stamde,

was vanwege het feit dat vader Rutten in Luik zijn opleiding tot leerlooier had gevolgd op het Luikse georiënteerd. Vader Rutten las tot op het eind van zijn leven de katholieke *Gazette de Liège*. Hollandse vrienden van Felix hadden moeite zijn vader te verstaan vanwege de vele Franse woorden, waarmee hij de conversatie doorspekte. Felix zelf studeerde in Leuven en Luik en sprak vloeiend Frans. Het te Maastricht voorkomende koeterwaals van Frans en Nederlands nam hij echter op de korrel: 'Een libere entree voor het territoire om er bij het gonfleren van de ballon te assisteren'.²⁶ Een variant hierop toont aan, dat de Maastrichtenaren zelf met de verfransing van hun dialect eveneens de draak staken: '...geer moot neet zoevööl Franse expressies in eur pourparlers mêleere, anders retombeert geer in de barbaries van de Moyen-Age'.²⁷

De conclusie met betrekking tot het Frans in Maastricht luidt, dat het de taal was van de toonaangevende bovenlaag van de bevolking – hetgeen mede verklaart dat nogal wat Franse woorden doordrongen in het te aldaar gesproken Nederlands en dialect – maar dat de grote meerderheid van de bevolking het Frans niet of nauwelijks beheerste.

Duits in het maatschappelijk leven

De grootmoeder van literator François Erens (1857-1935) las, naast de Akense *Echo der Gegenwart*, het Amsterdamse *Handelsblad* en was daarmee een uitzondering in het vroeg-negentiende-eeuwse Schaesberg, aangezien de meeste inwoners het Nederlands onvoldoende beheersten om die krant te kunnen lezen. In plaats daarvan werd het Duits als cultuurtaal door rijk en arm, jong en oud, geschoold en ongeschoold gebruikt.²⁸ Hiermee had deze taal dus een geheel andere positie dan het Frans te Maastricht. Deze situatie was historisch zo gegroeid. In de loop van de tweede helft van de zestiende eeuw rukte het Hoogduits op als cultuurtaal. De kanselarij van het hertogdom Gulik ging zich vanaf 1553 van deze taal bedienen. Ook in andere Rijnlandse steden genoot het Hoogduits zoveel prestige, dat de tot dan toe gebruikte Rijn-Maaslandse schrijftaal verdrongen werd door het Hoogduits. Nochtans drong het Nederlands vanuit het westen op. Was men economisch of politiek op Brabant georiënteerd dan ging het Nederlands overheersen. Was men op het Rijnland gericht, dan overheerste het Duits. De diffuse taalgrens tussen Nederlands en Duits liep vanaf de zeventiende eeuw in het Maas- annex Rijnland dwars door de hertogdommen Gelre en Gulik en de territoria ten zuiden daarvan. De ambtstaal van de wereldlijke overheid bepaalde in belangrijke mate in hoeverre deze ook als onderwijs-, kerk- of cultuurtaal werd gebruikt. Doch meertaligheid – Nederlands, Duits en lokaal dialect – was in het gebied van de taalgrens wijd verspreid. Onder invloed van een bewuste taalpolitiek in Nederland en in Pruisen gingen in de negentiende eeuw rijks- en taalgrens samenvallen.²⁹

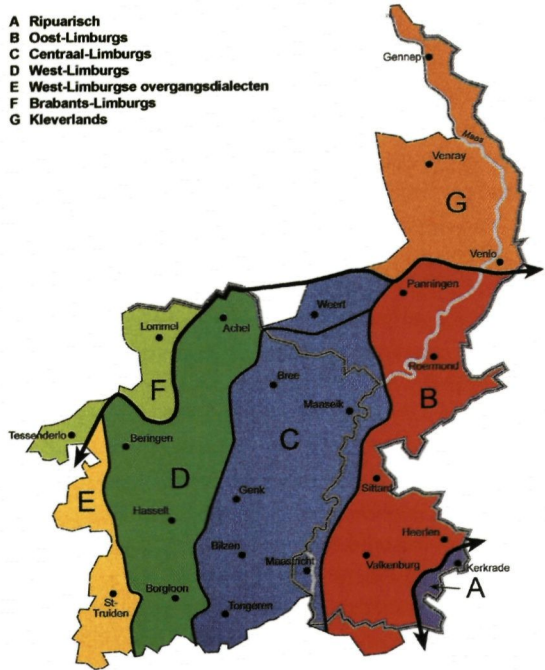
Factoren die in de literatuur wel zijn aangehaald om de invloed van het Duits in het negentiende-eeuwse Limburg te verklaren, zoals het lidmaatschap van het hertogdom

Limburg van de Duitse Bond (1839-1866), de trekarbeid naar het Rijnland en de vestiging van Duitse kloosterlingen tijdens de 'Kulturkampf' zijn alle niet overtuigend. Nederlands Limburg was in eerste instantie een Nederlandse provincie en fungeerde na 1848/1849 nauwelijks binnen de Duitse Bond. De arbeidsmigratie vond ook plaats vanuit Midden-Limburg, waar geen Duits gesproken werd.³⁰ Hooguit kan men stellen, dat de trekarbeiders uit oostelijk Zuid-Limburg zich gemakkelijker verstaanbaar konden maken in het Rijnland. Tot slot waren de Kulturkampfkloosters zeker niet exclusief in Zuid-Limburg gevestigd. De soms sterke presentie van Duitse kloosterlingen, zoals in Steyl, heeft nimmer geleid tot een verduitsing ter plaatse.

Dat het Hoogduits in het maatschappelijke leven zo'n prominente positie kon innemen en zich lang wist te handhaven, hing eerder samen met de in oostelijk Zuid-Limburg gesproken dialecten. Het in de zuidelijke helft van het Rijnland gesproken ripuarisch-Frankisch, waartoe onder andere de dialecten van Aken en Keulen behoren, wordt ook in de Zuid-Limburgse grensstreek (van Eygelshoven tot Vaals) gesproken. Het is derhalve niet verwonderlijk, dat het gebied waar Duits kerkelijke ambtspraak was, samenviel met het ripuarisch gebied en het daaraan grenzende overgangsgebied. De grens van het Duits als cultuurtaal viel samen met lijn 'zègke-sage'. Oostelijker ligt de lijn 'make-mache', die bijna samenvalt met de Benratherlinie die het ripuarisch-Frankisch scheidt van het ripuarisch overgangsgebied.³¹ Het Duits als kerktal hield in het ripuarisch gebied het langste stand. Dat de Zuid-Limburgse dialecten – al dan niet ripuarisch – Duitsers zeer verwant in de oren klonken, is veelzeggend. Duitse benedictijnen die zich in 1893 in Merkelbeek wilden vestigen, merkten op: 'men spreekt er half Nederlands, half Duits'.³² Gevluchte Duitse en Poolse joden vestigden zich in de jaren dertig bij voorkeur in de oostelijke Mijnstreek (Heerlen-Kerkrade), omdat zij zich er goed konden redden met hun Jiddisch, dat overeenkomsten vertoonde met het plaatselijk dialect.³³

Indeling van de Limburgse dialecten

- A Ripuarisch
- B Oost-Limburgs
- C Centraal-Limburgs
- D West-Limburgs
- E West-Limburgse overgangsdialecten
- F Brabants-Limburgs
- G Kleverlands

Afb. 2 De dialectgrenzen in beide Limburgen. Uit: Riek van klank. Inleiding in de Limburgse dialecten (Sittard, 2007), p. 15.

De voorname positie van het Duits weerspiegelt zich onder meer in de uitgave van Duitse kranten. In Heerlen werd vanaf 1847 de krant *Limburger Courier. Politisches- Unterhaltungs- und Anzeigblatt* (vanaf 1858 als ondertitel voerend *Heerler Wochenblatt*) in het Duits uitgegeven.³⁴ Vanaf 16 oktober 1868 werd het blad Nederlandstalig, mogelijk vanwege commerciële redenen om ook in de rest van Zuid-Limburg verspreiding te vinden. Nochtans kwam de redactie haar veelal nog Duits georiënteerde lezers tegemoet door vanaf september 1869 wekelijks een bijvoegsel onder de titel *Heerler Zeitung* mee te zenden: 'den vielseitigen Wunsch, auch einiges Deutsche in die Spalten des Limburger Couriers aufzunehmen, erfüllen wir damit, und zwar passender, dass wir sämtlichen 1026 Abonnementen des *Limburger Couriers* wöchentlich eine Deutsche Beilage, unter dem Titel 'Heerler Zeitung', gratis, ohne Erhöhung des Abonnementspreises beifügen'.³⁵ Ook Kerkrade had een Duitstalige krant, de *Kirchrather Volkszeitung*, die tussen 1907 en 1911 wekelijks verscheen.³⁶ De opvolger van de *Volkszeitung*, de *Nieuwe Kerkraadsche Courant* (1911-1912), was overwegend in het Nederlands gesteld, ofschoon in het eerste nummer van de *Nieuwe Kerkraadsche Courant* de redactie zich in het Duits tot de lezers richtte. De krant bevatte nog geruime tijd Duitse advertenties, ingezonden brieven en feuilletons. Dit gold ook voor het *Nieuwsblad van Kerkrade* (1910-1911).³⁷ Bovendien werden de *Geilenkirchener Zeitung* en de *Aachener Volksfreund* voor de Eerste Wereldoorlog veel gelezen.³⁸ Na de Eerste Wereldoorlog verscheen nog enige jaren het *Limburger Tageblatt*. Deze krant bevatte nauwelijks nieuws over Limburg en was qua inhoud identiek aan de Akense krant *Echo der Gegenwart*. Waarschijnlijk was het *Limburger Tageblatt* vooral bestemd voor de in Limburg werkzame Duitse mijnarbeiders.³⁹ In Vaals verscheen vanaf 1902 de *Limburger Volksfreund. General-Anzeiger für holländisch-Limburg und für den belgischen Grenzbezirk*, die tweemaal per week verscheen en geheel in het Duitse fractuurschrift was gedrukt.⁴⁰ Tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw werd in Vaals de tweetalige *Vaalser Anzeiger. Lokalblatt für Vaals und Umgebung* uitgegeven. Mogelijk was dit blad de opvolger van de *Limburger Volksfreund*. De kerkelijke berichten in het bijgevoegde 'Kirchenblatt' waren uitsluitend in het Duits.⁴¹

Duits als onderwijstaal

Het Duits als onderwijstaal kende een lange traditie in oostelijk Zuid-Limburg. De koster-schoolmeester te Schaesberg diende in 1699 Duits te kunnen lezen en schrijven.⁴² Te Kerkrade werden in 1801 door de kapelaan annex onderwijzer lees- en schrijflessen gegeven in het Duits en het Nederlands. Daarnaast werd er ook kennis overgedragen van het Latijn en het Frans. De catechismusles was daarentegen in het Duits.⁴³

Toen in 1815 het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd gesticht, trad de onderwijswet uit 1806, die in de Bataafse Republiek was aangenomen, in werking.⁴⁴ De wet bepaalde dat onderwijzers een examen moesten afleggen waarin zij er blijk van moesten geven enige

kennis van de beginselen van het Nederlands te hebben. Door burgemeesters ingezonden staten aangaande de toestand van het onderwijs in hun gemeentes, en inspectiereizen in oostelijk Zuid-Limburg tussen 1818 en 1822 van schoolopziener W.A. Pillera, die verantwoordelijk was voor het eerste onderwijsdistrict (Maastricht en het grootste deel van Zuid-Limburg), maakten duidelijk, dat er vooral onderwijs in het Duits gegeven werd.⁴⁵ In de plaatsen Bocholtz, Eygelshoven, Gulpen, Rimburch, Schaesberg, Simpelveld en Vijlen werd in 1822 enkel of hoofdzakelijk Duits onderwezen. In Klimmen en Vaals werd Nederlands en Duits onderwezen. Enkel in Heerlen was het onderwijs Nederlandstalig.⁴⁶ Doorgaans stonden Nederlands (ook Brabants of Nederduits geheten), Frans en soms Latijn op het tweede plan. De nabijheid van Pruisen werd een enkele maal als reden opgegeven om een onderwijzer aan te trekken die behalve Nederlands ook (enig) Duits beheerste.⁴⁷

Het Nederlands werd de onderwijstaal, maar het Duits bleef een voorname plaats innemen. In 1822 en 1823 waren geregeld klachten te vernemen van de schoolopzieners omtrent de houding van de gemeentes. Die stelden te weinig geld beschikbaar voor de scholen. Zij schrokken terug voor de hoge kosten en het feit dat de geestelijkheid het Hoogduits gebruikte, zodat de inwoners die taal moesten leren. Dit was niet alleen een uitsluiting van de officiële landstaal, maar tevens een hinderpaal ter verbetering van het onderwijs, dat gegeven werd door een Duitser of een ingezetene die het Duits beheerste.⁴⁸ Van overheidswege werd erop aangedrongen, dat gemeenten waar het Duits overheerste, een rijksjaarwedde konden krijgen om een onderwijzer aan te trekken die het Nederlands machtig was, alsmede geld om Nederlandse leerboeken aan te schaffen.⁴⁹

De invloed van het Duits was een doorn in het oog van hoofdinspecteur Van den Ende die zich op 20 juni 1823 richtte tot gouverneur Charles de Brouckère (1815-1828). Van den Ende wilde de invloed van de geestelijkheid breken. Hij vond het onjuist: 'Dat geheele dorpen, waar het Nederduitsch altijd gebruikelijk was, thans genoodzaakt worden het Hoogduitsch te leeren, alleen om tegemoet te komen aan de traagheid of vadsigheid van den pastoor, die zich de moeite niet geven wil van zich in het Nederduitsch te oefenen'.⁵⁰ Het is overigens allerm minst zeker, dat er sprake was van een voortschrijdende verduitsing omstreeks 1820. Van den Ende deed de suggestie met ingang van het nieuwe schooljaar het onderwijzen van het Duits te verbieden. De gouverneur reageerde pas in juni 1825, na consultatie van de schoolinspecteurs Pillera en F.J. Page, die het tweede schooldistrict onder zijn hoede had waarin eveneens veel Duits gebruikt werd.⁵¹ In 1825 waren er binnen het Duitstalige gebied van het district Maastricht slechts vier plaatsen waar Nederlands onderwezen werd: Heerlen, Gulpen, Vaals en Vijlen. In het district Limbricht was dat slechts één gemeente op de zeven, zijnde Munstergeleen. Page rapporteerde in 1823 dat de Sittardse ondermeester H.C. de Greef collega's die in het Duits les gaven, leerde hoe zij les moesten geven in het Nederlands.⁵² Het onderwijs liet bijna overal te wensen over. Als redenen voor het Duits als onderwijstaal gaven de inspecteurs Pillera en Page aan, dat er een gebrek was aan tweetalige onderwijzers. Verder was het Duits de kerktaal van katholieken en protes-

tanten. Pillera en Page waarschuwden ervoor, dat een van hogerhand opgelegde invoering van het Nederlands gezien zou worden als een anti-godsdiensstige maatregel. Tot slot wezen zij erop, dat de ouders zeer hechtten aan het Duits en enkel schoolgeld betaalden als dit vak onderwezen werd. Gouverneur De Brouckère nam hun zienswijze over. Het simpelweg verbieden van het Duits was onder de gegeven omstandigheden geen optie. Beter ware het bij de bezetting van vakante pastoors- en onderwijzersplaatsen te letten op de taalvaardigheid van de kandidaten. Het financieel onafhankelijk maken van de onderwijzers zou een stap in de goede richting zijn. In 1826 werd via de toekenning van rijksjaarwedden aan de onderwijzers in Broeksittard, Eys, Gulpen, Herkenbosch, Mechelen, Melick, Munstergeleen, Slenaken en Urmond bedongen dat er voortaan in het Nederlands werd onderwezen. In 1827 werd er 100 gulden uitgetrokken voor de ondermeesters die belast waren met het geven van Nederlands aan de scholen van Berg aan de Maas en Dieteren, terwijl de gemeente Herkenbosch 500 gulden ontving voor het bouwen van een schoollokaal. De inspecteurs Pillera en Page ontvingen geld om Nederlandstalige schoolboekjes te verspreiden binnen de Duitstalige gemeenten en om onderwijzers aan te moedigen Nederlands te leren.⁵³ Niet overal waren de inwoners gekant tegen Nederlands onderwijs. Te Brunssum verheugde men zich erover aangezien velen in de zomermaanden als seizoensarbeider naar Holland trokken.⁵⁴

De Belgische Tijd (1830-1839) vormde op onderwijsgebied een periode van achteruitgang. De gemaakte vorderingen om de kwaliteit van het onderwijs op te krikken en het Nederlands te doen invoeren ten faveure van het Frans en het Duits gingen goeddeels weer verloren. In 1829 was de onderwijzer van Sevenum Johann Caspar Poell in Heerlen tot schoolmeester benoemd vanwege zijn kennis van het Hoogduits.⁵⁵ De behoefte aan Duitse taallessen leidde er in 1835 toe, dat de schoolcommissie van Heerlen toestemming vroeg aan de gouverneur van Limburg om naast het Nederduits als nevenvak ook het Hoogduits te mogen invoeren. In de omliggende gemeentes, zoals Ubach over Worms, Schaesberg, Kerkrade en andere was dat reeds het geval. Er waren reeds ouders die hun kinderen naar een andere school stuurden, vanwege het ontbreken van het vak Duits. Als argumenten voor invoering werden aangevoerd, dat Heerlen economisch sterk op Duitsland was aangewezen en dat het Duits de voertaal was binnen de katholieke en de hervormde kerk.⁵⁶ Overigens werd in 1884 in de lagere school van Heerlen de dag geopend met een Duits gebed.⁵⁷

Na 1839 gold wederom de Nederlandse onderwijswet van 1806. Maar men dient wel te bedenken dat er toentertijd twee soorten scholen waren. De openbare school, die gefinancierd werd uit openbare middelen van rijk, provincie, gemeente of kerk. En de bijzondere school, die gefinancierd werd uit private middelen. Op dit laatste schooltype had de overheid geen invloed en daar kon dus het Duits niet alleen als vak gegeven worden, maar ook als onderwijstaal in alle andere vakken worden gebruikt. Bovendien gingen nogal wat kinderen de grens over om Pruisische scholen te bezoeken. Toen Gedeputeerde Staten in 1847 besloten het schoolgeld te verhogen, leidde dat tot protesten o.a. uit Bocholtz. Veel

kinderen zouden naar de goedkopere Pruisische scholen gaan, die ze voordien ook al bezochten. Bovendien beschouwden de Bocholtzer inwoners het Duits als hun moedertaal.⁵⁸ De gemeenteraad van Ubach over Worms zond in 1852 een rekwest aan de minister van Binnenlandse Zaken om de gemeenteonderwijzer een landstraktement te verschaffen. De gemeente had onvoldoende middelen om de onderwijzer een goed salaris te bieden. Het lesgeld verhogen was niet mogelijk. Omdat veel ouders hun kinderen naar de goedkopere lagere school in het Pruisische Scherpenseel zonden, had de raad het lesgeld juist verlaagd 'om onze kinderen niet naar Pruisen te zien overloopen en eene vreemde taal te leren'.⁵⁹ Die 'vreemde taal' werd overigens al in 1846 - met het Frans - onderwezen. Vanaf 1 januari 1859 zo bepaalde het schoolreglement zou onderwijs gegeven worden in de beginsele van het Hoogduits, omdat Ubach over Worms aan Duitsland grensde.⁶⁰ De inwoners van Waubach waren gewoon, indien zij iets op papier zetten, dat in het Hoogduits te doen, ook al was dat niet altijd volledig zuiver qua grammatica en spelling. Een fraai specimen is het verslag, dat Jongen in de jaren zeventig van de negentiende eeuw schreef over de bouw van de nieuwe parochiekerk te Ubach over Worms: 'Erinnerung wie es sich in Waubach mit Schule und neue Kirgche zugetragen hat'.⁶¹ Ook rekeningen, zakboekjes en notulen werden veelal tot na 1900 in het Duits geschreven.⁶² Doorslaggevend daarbij is niet het niveau van het gebezigde Duits, maar het feit dat in deze taal en niet in het Nederlands geschreven werd. Dat ouders het Duits van groot belang achtten, kan afgeleid worden aan de hand van gegevens over de lagere school van Nieuwenhagen. Deze werd in 1860 door slechts 55 kinderen bezocht. De reden was onder meer dat hoofdonderwijzer Peter Joseph Reumkens geen getuigschrift had voor het Hoogduits. Deze akte van bekwaamheid verwierf Reumkens in 1873. Mede daardoor groeide het aantal leerlingen in zijn school.⁶³

Gouverneur P.J.A. van der Does de Willebois schreef in 1857 aan de minister van Binnenlandse Zaken: 'Ik heb mij wel is waar op meerdere plaatsen overtuigd dat desniettemin de kinderen de Nederlandsche taal tamelijk goed uitspraaken bij oefeningen welke ik in de gemeente-school deed houden: - en dan vond ik dat bij de betrachtning van een naar de ligging der oorden gewijzigde tongval de zaken, onder dat opzigt, al niet veel slechter gesteld ware dan in andere grensprovinciën des Rijks'.⁶⁴ Nochtans leed het onderwijs onder het gebruik van het Duits als kerktaal. 'Inderdaad hebben mij meerdere onderwijzers zulks te kennen gegeven en het is mij ook gebleken dat terwijl het onderwijs in de Nederlandsche taal op voorgrond en dat in de Hoogduitsche op eene tweede lijn staan moest, het tegenovergestelde schier noodzakelijkerwijze plaats heeft'.⁶⁵ De rapporten van de schoolinspecteurs maakten hier echter geen gewag van.⁶⁶ De Willebois berichtte de minister van Binnenlandse Zaken in 1858 dat iedereen in oostelijk Zuid-Limburg het Nederlands verstonde 'wanneer hij, die deze taal spreekt zich de moeite geeft in zijn uitdrukkingen wat op de landstaal (dialect, A.J.) te letten'. Enkel in de streek rond Wittem en Vaals lag dat anders. De nabijheid van Aken speelde daarbij een belangrijke rol. De kerk van Vaals werd trouwens veel door Akenaren bezocht, omdat zij dichterbij lag dan de kerken in de stad.⁶⁷

Scherdin beweerde in 1937 dat het Duits in oostelijk Zuid-Limburg ook onderwijstaal geweest was. 'In den Grenzdörfern erhielten die Kinder nur soviel niederländischen Sprachunterricht, wie sie als zukünftige holländische Staatsbürger notwendig hatten'. Datgene wat zij leerden, vergaten zij snel omdat zij geen Nederlands bezigden. In Vaals zou tot aan de Eerste Wereldoorlog slechts zoveel Nederlands gegeven worden als wettelijk voorgeschreven was.⁶⁸ Op Scherdins opinie kwam na de Tweede Wereldoorlog (!) kritiek.⁶⁹ Cajot houdt echter een slag om de arm en meldt dat er aanwijzingen zijn, dat Duits in Simpelveld inderdaad onderwijstaal was.⁷⁰ Zoals boven reeds beschreven, dient er een onderscheid gemaakt te worden tussen de openbare en de bijzondere scholen. Rolduc kende tot 1891 een 'Institut Allemand', later omgezet in een 'Deutsche Realschule', maar die instituten richtten zich vooral op het Rijnland. Dat gold ipso facto ook voor de (kost)scholen van de tijdens de 'Kulturkampf' naar Nederland uitgeweken Duitse kloosterlingen.⁷¹ Het Nederlands had op de openbare school een vaste positie die zeker na de Belgische Tijd onaangevochten was. Doch tevens moet worden vastgesteld, dat in heel oostelijk Zuid-Limburg het Duits als schoolvak eveneens een voorname plaats innam. In hoeverre de openbare scholen Duits ook als *onderwijstaal* aanwendden, is niet duidelijk.⁷² Er zijn enkel aanwijzingen, dat dit geregeld het geval is geweest. De hoogbejaarde Frans Crombach van Kerkrade-Spekholzerheide vertelde in 1985, dat rond 1900 op school in het Duits werd lesgegeven. Pas na de Eerste Wereldoorlog werd dat veranderd.⁷³ In Schaesberg werd rond de eeuwwisseling van 1900 les gegeven in het Duits. In de derde klas van de lagere school werd de 'Fibel' gebruikt: het eerste leesboekje. Daaruit leerde men de gotische druk- en schrijffletters. Onderwijzer Vliegen gaf Duitse dictees. Lesboeken van andere vakken waren dikwijls ook in het Duits, o.a. Schusters' *Biblische Geschichte*. In Heerlen en Bocholtz was de situatie vrijwel eender.⁷⁴ Ook in Vijlen zou nog omstreeks 1912 in de lagere school alles Duits zijn geweest, wat de klok sloeg.⁷⁵ Een soortgelijke situatie bestond rond 1900 in Vaals.⁷⁶ Meer onderzoek naar dit verschijnsel is gewenst.

Het Duits als kerktaal

Als kerktaal had het Duits eveneens diep wortel geslagen.⁷⁷ In Simpelveld bijvoorbeeld kreeg pastoor Anton Jamar (1616-1641) een kapelaan toegevoegd die in de volkstaal – Duits – preekte en catechismus gaf.⁷⁸ Op het einde van het Ancien Régime werd in het westelijk gelegen Margraten, dat vanouds tot het bisdom Luik behoorde, in het Duits gepreikt.⁷⁹ In het eertijds tot het hertogdom Gulik behorende Sittard werd tot in het begin van de jaren twintig van de negentiende eeuw Duits gebruikt in de katholieke en protestantse kerken en in de synagoge. Nochtans was het Nederduits (Nederlands) in Sittard en de omliggende dorpen couranter dan het Hoogduits.⁸⁰

In 1823 overleed de pastoor van de Sittardse Sint-Petruskerk, de uit Vaals afkomstige Gilles Jacobi. 'Dann kommt allmählig die Holländische Sprache in Anwendung für

Afb. 3 Titelblad van Die christliche Familie (GA Kerkrade; foto A. Jacobs).

Katechismus und Predigt', noteerde kroniekschrijver Dunckel. Dit werd enige jaren later bevestigd door Pieter Ecrevisse, die eraan toevoegde, dat vrijwel alle inwoners van Sittard het Nederlands en het Frans machtig waren. Hij zal daarbij wel de bovenlaag van de bevolking in gedachten gehad hebben.⁸¹ Chroniqueur, componist en priester Bernard Antoine Pothast (1824-1904), een neef van Dunckel, schreef dat het in Sittard gebruikelijk was kinderen 'op wissel te sturen': Sittardse kinderen gingen bij Luikse families wonen om Frans te leren en Luikse kinderen vertrokken naar Sittard om er Duits, en later Nederlands te leren.⁸² Dit was overigens ook het geval in Beek en Gronsveld.⁸³ In die gevallen dat Pothast in Sittard preekte, deed hij dat in het Duits. Zijn kronieken waren in het Frans of het Duits gesteld.⁸⁴ Nog geruime tijd waren in Sittard de straatnaamborden tweetalig: Duits en Frans. Dit was een relict uit de tijd, dat Sittard bij het Franse departement Roer behoorde, waar, in 1810, verordeneerd werd, dat alle uithangborden, advertenties en dergelijke in deze twee talen opgesteld moesten worden.⁸⁵ In Born onderwees de van Duitse origine zijnde pastoor Hunscheidt (1813-1827) omstreeks 1821 de kinderen de catechismus in het Duits, dat door de plaatselijke bevolking echter maar met moeite verstaan werd. Hunscheidt was in dit opzicht een uitzondering in Born. Er zijn verder geen aanwijzingen dat Duits in Born kerktaal

was.⁸⁶ In Munstergeleen was Duits tamelijk lang kerktaal. Tot in de twintigste eeuw werd het Lof in het Duits gehouden.⁸⁷ Het Hoogduits werd anno 1816 ook in diverse protestantse gemeentes bezocht. In Maastricht door de Lutherse gemeente en in Urmond, Sittard en Vaals door de hervormde gemeentes. Te Heerlen werd een predikant verlangd, die zowel het Hoogduits als het Nederlands beheerste. De predikant te Vaals moest behalve het Duits ook het Frans machtig zijn.⁸⁸ Het programma voor de inwijding van de nieuwe synagoge te Sittard was in 1853 in het Duits opgesteld, maar dat kan ook te maken hebben gehad met de intensieve contacten die met het Rijnland onderhouden werden.⁸⁹

Het vòòr de Franse Tijd eveneens tot Gulik behoord hebbende Noord-Limburgse Tegelen bleef onder het pastoraat van J.J. Orths (1815-1841) aanvankelijk Duitstalig. Hij preekte en catechetiseerde in het Duits en ook een deel van de kerkelijke liedcultuur was Duits. Zijn in 1824 aangestelde kapelaan L.J. Mosk daarentegen bediende zich van het Nederlands, zodat Tegelen tot 1841 kerkelijk gezien tweetalig was en na Orths' overlijden in 1841 enkel nog Nederlands werd gebruikt.⁹⁰

De oostelijke helft van Zuid-Limburg was in elk geval wat de kerktaal betreft Duits georiënteerd. Pastoor Rouillon van Heerlen schreef in 1853 en 1854 getuigschriften in het Duits voor de onderwijzers Durlinger en Fransen. In hetzelfde archiefbestand zitten ook getuigschriften uit Vaals – door twee 'Hausväter' – en Bocholtz. Het in het Nederlands geschreven bewijs van goed gedrag uit Bocholtz is weliswaar ondertekend door pastoor Daelen, maar het briefje is niet van zijn hand. Omdat hij het Nederlands onvoldoende beheerste?⁹¹ Priesters en gelovigen gebruikten Duitse kerk- en gebedenboeken. Deken Deutz van Kerkrade en pastoor Van Wersch van Spekholzerheide schreven zelf boeken: *Wegweiser für die Jugend und Heil im Gebet*. Sedert 1897 werd te Kerkrade uitgegeven *Die Christliche Familie. Sonntagsblatt zur religiösen Belehrung und Unterhaltung für das katholische Volk*.⁹² Bisschoppelijke brieven werden in het Duits vertaald.⁹³ Bidprentjes en grafinscripties waren bijna exclusief Duitstalig. In tegenstelling tot de bidprentjes zijn de meeste grafmonumenten inmiddels verloren gegaan.⁹⁴ In Heerlen, Kerkrade, Simpelveld en Vaals zijn nog vrij veel wegkruisen met op hun sokkel of tekstborden Duitse inscripties.⁹⁵ Ook de teksten op glas-in-loodramen en kruiswegstaties waren veelal in het Duits gesteld. Opgemerkt zij hier tevens, dat de pastoors en kerkbesturen van oostelijk Zuid-Limburg graag in Akense/Rijnlandse ateliers bestellingen deden.⁹⁶

In Heerlerheide werd omstreeks 1884 behalve Nederlands ook Duits gebruikt. Nochtans waren de meeste pastoors waarschijnlijk Nederlandstalig. Een aanwijzing hiervoor kunnen hun bidprentjes zijn, die met uitzondering van één allemaal in het Nederlands gesteld zijn.⁹⁷

Gedurende de negentiende eeuw was Duits ook in Wylre kerktaal. De proclamanda uit de jaren 1863-1880 zijn in het Duits gesteld, evenals een gebedenboekje van de 'Seelen-Bruderschaft' uit 1838.⁹⁸ De notulen van het kerkbestuur daarentegen zijn in het Nederlands opgetekend.⁹⁹ Het gebruik van het Duits wekte in 1884 bevreemding. 'Iets wat ons opmerkelijk voorkwam is de omstandigheid dat in deze nieuwerwetse kerk nog het ge-

Afb. 4 Kruiswegstatie met Duitse inscriptie in de St. Jozefkerk van Waubach (Foto A. Jacobs).

bruik bestaat om in de duitsche taal te preken en te catechiseeren'. Dit was vooral vreemd omdat Wylre temidden van dorpen lag 'die den vaderlandschen tongval spreken'. De schrijver weet dit – ten onrechte – aan het gegeven, dat Wylre eertijds een vrije rijksheerlijkheid was geweest. 'Men zou anders kunnen denken dat men te Wilre aan Vorst Bismarck wilde toeroepen "Kom goede prins, neem ons maar, wij zijn klaar om geannexeerd te worden"'.¹⁰⁰

Als kerktaal wist het Duits zich lange tijd te handhaven. In Speckholzerheide werd rond 1900 nog Duits in de kerk gebruikt. Dit gold ook voor Epen, waarover de Amsterdamse geoloog Eli Heimans, die daar in augustus 1903 op vakantie was, opmerkte: 'Een mooi land en vriendelijke levenslustige mensen, die alle moeite doen om Nederlands te spreken; wat de meesten alleen enigszins lukt bij een Hollander die een beetje Duits en Frans kent (...) de pastoor preekt in het Duits'.¹⁰¹ Te Ubachsberg werd tot circa 1900 in het Duits gepreekt.¹⁰² Wanneer de omslag naar het Nederlands plaatsvond, is niet bekend. Tot in de jaren 1913, 1914 en 1915 werden vrij veel bidprentjes nog in het Duits opgesteld, terwijl in de jaren twintig en dertig de Marialiederen nog in het Duits gezongen werden.¹⁰³ In Schaesberg was het Duits eveneens kerktaal. Literator François Erens (1857-1935) herinnerde zich hoe hij met pastoor Bursgens (1821-1865) enkel Duits sprak. Van Bursgens' opvolgers Mühlenberg (1865-1886) en F.M. Dämkes (1886-1903) is bekend dat zij zich eveneens van het Duits be-

dienden. Dämkes sprak zelfs uitsluitend Duits.¹⁰⁴ Er zij op gewezen dat een flink deel van de kerkelijke boekhouding in het Nederlands geschreven was.¹⁰⁵ De situatie te Simpelveld was eender. De bidprentjes van de pastoors, burgemeester en onderwijzer, de opschriften van congregatievaandels, memoriekruisen, broederschapsboekjes waren tot na de Eerste Wereldoorlog in de Duitse taal.¹⁰⁶ De boeken van de in 1904 opgerichte bibliotheek waren ook vrijwel uitsluitend in het Duits.¹⁰⁷ Over het niveau van het door de parochieherders gebruikte Duits valt niet veel te zeggen, aangezien er geen preken bewaard zijn gebleven. Van pastoor Schiffelers van Waubach heette het echter, dat hij een vlamdend 'Kanzelredner' was, die zijn Hoogduitse preken doorspekte met Vaalser dialect.¹⁰⁸

In 1857 werd Duits als kerktaal ook gebruikt in Brunssum en Oirsbeek. In het geïsoleerd liggende Midden-Limburgse grensdorp Koningsbosch was de kerktaal in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw zeer waarschijnlijk ook Duits. Kruisen hadden Duitse opschriften, evenals het lijkbord. Een sterke aanwijzing was de benoeming in 1879 van de exclusief Duitstalige F.M. Dämkes (1879-1886) tot pastoor van Koningsbosch.¹⁰⁹

De houding van de rijks- en provinciale overheid

Dat de wereldlijke overheid sceptisch stond tegenover het gebruik van het Duits, hebben wij reeds gelezen. In 1857 constateerde de pas benoemde gouverneur Van der Does de Willebois (1856-1874) tot zijn niet geringe verbazing, dat in bepaalde streken van de pro-

vincie, en meer in het bijzonder de dekenaten Kerkrade en Gulpen, 'de kanselrede en het godsdienstig onderwijs' in het Duits gehouden worden.¹¹⁰ Ook in twee hervormde kerken, die van Sittard en Vaals, was dat het geval en dat terwijl 'de landstaal vrij algemeen en het Nederlandsch genoeg nabij is, om deze te doen betrachten als geschikt om in de behoefte der ingezetenen te kunnen voorzien'. De Willebois maakte de kanttekening, dat de dialecten in de zuid-oosthoek van Limburg meer aan het Duits dan aan het Nederlands verwant waren. Aan het gebruik van het Hoogduits waren vol-

Afb. 5 Statieportret van gouverneur P.J.A. van der Does de Willebois (Commissie Iconografie van LGOG).

gens de gouverneur twee ernstige bezwaren verbonden. Ten eerste stond het Duits de volkomen overgang van oostelijk Zuid-Limburg tot de 'Nederlandsche Nationaliteit' in de weg.¹¹¹ Veelvuldig maatschappelijk verkeer, bloedverwantschap en huwelijken tussen 'vermogende en Edele grondeigenaren die de kasteelen ten plattelande bewonen' enerzijds en anderzijds het gebruik van het Duits als kerkelijke taal 'welke gewissen invloed vooral op de menigte heeft, geven duurzamen voet aan het Duitsche element'. De gouverneur weet daaraan een deel van de separatistische bewegingen van 1845 en 1848 die in het arrondissement Maastricht sterker waren dan in het arrondissement Roermond.

Het tweede bezwaar was dat het gebruik van het Duits niet in het belang was van de school. Deze taal ging, doordat de clerus zich ervan bediende, het Nederlands zelfs verdringen.

De gouverneur had zelf nog geen actie ondernomen in deze zaak 'zoo teder als die der gebruiken der Kerkgenootschappen in derzelve boezems en inwendige eerediensten'. Hij wilde niet handelen zonder toestemming en opdracht van de regering te Den Haag, maar volgens hem was de zaak rijp om aangevat te worden. De katholieke kerk had immers behalve het Latijn geen ambtstaal, maar bediende zich afhankelijk van land of streek van de daar gebruikte taal. De clerus was enkel gehecht aan het Duits, omdat hij dacht anders niet door de bevolking verstaan te worden. Na verloop van tijd zou met behulp van de onderwijzers het Duits plaats maken voor het Nederlands. Bisschop Paredis was evenmin gecharmeerd van het Duits als kerkelijke voertaal, omdat het hem beperkte in zijn benoemingsmogelijkheden. 'Van die zijde beschouwd ware de zaak welligt door minzame onderhandeling zachtjes aan zeer wel af te doen'. Het ging hierbij immers niet om een kwestie 'in sacra' maar slechts om een kwestie 'circa sacra'. Juist op dat gebied oefende de regering al invloed uit. Verstrekte men immers geen subsidies en traktementen? De kerk kon zich dus niet aan de wens van de regering het Duits terug te dringen onttrekken. Het gebruik van het Duits zou een hefboom kunnen zijn voor diegenen die wederom een separatistische beweging zouden willen bevorderen. De gouverneur bood tot slot aan een statistisch onderzoek uit te voeren.

De minister achtte in zijn reactie een met alle omzichtigheid omgeven onderzoek naar het gebruik van het Hoogduits de moeite waard. Hij zou graag weten wat de oorzaken van dit specifieke taalgebruik waren en of dit de wens was van de bevolking of van de clerus.¹¹²

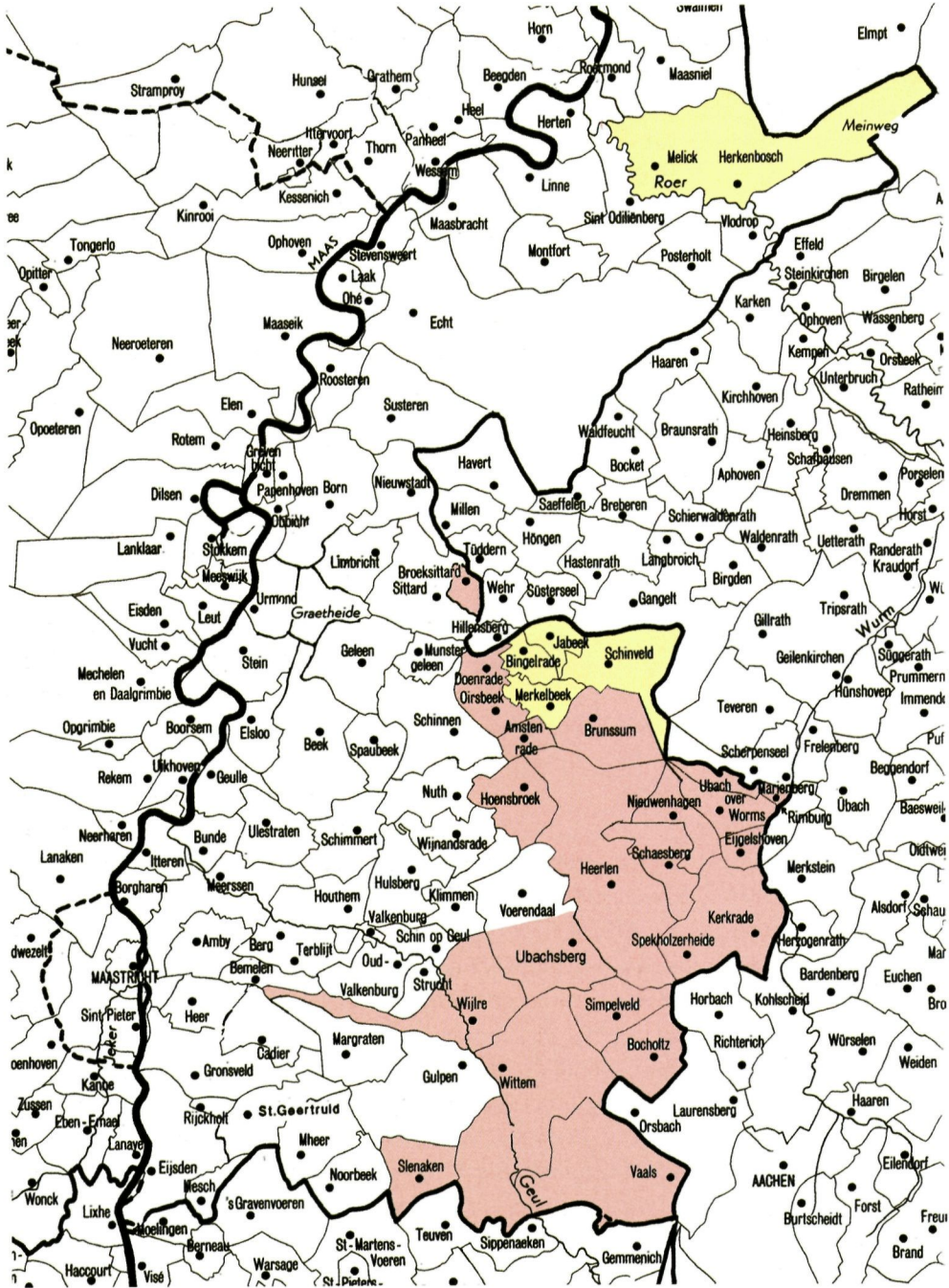
Op 2 maart 1858 verzond De Willebois zijn verslag getiteld 'Kerkelijke zaken. Gebruik van de Hoogduitsche taal', dat gebaseerd was op een rondreis door het arrondissement Maastricht, aan de minister.¹¹³ Het Duits was in de volgende kerken gelegen binnen vier dekenaten de voertaal. Dekenaat Gulpen: Epen, Eys, Mechelen, Wittem, Slenaken, Vaals, Holset en Vijlen; dekenaat Kerkrade: Kerkrade en Spekholzerheide, Bocholtz, Eygelshoven, Heerlen en Heerlerheide, Nieuwenhagen, Schaesberg, Simpelveld, Ubachsberg, Ubach over Worms; dekenaat Schinnen: Brunssum, Oirsbeek; dekenaat Sittard: Broeksittard.

Voorts gebruikten de hervormden te Sittard en Vaals, alsmede de lutheranen te Vaals

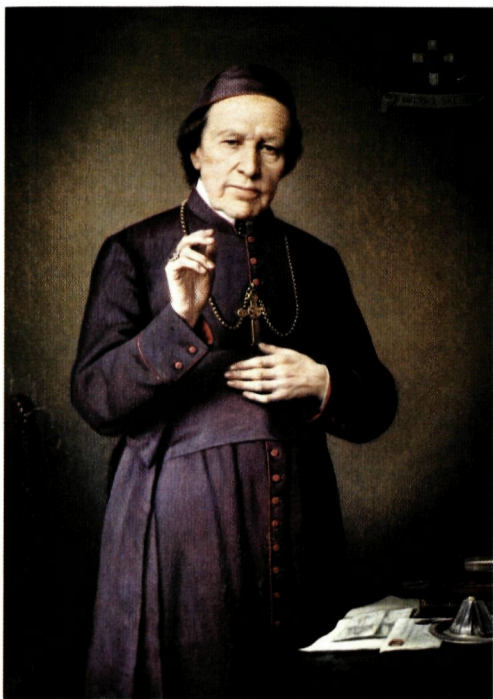
het Duits als kerktaal. In de twaalf synagogen werd behalve het Hebreeuws Nederlands gebruikt voor lessen en preken. De opperrabijn was weliswaar van Duitse komaf, maar hij bekwaamde zich in het Nederlands.

Het kwam erop neer, dat zo'n 30.000 inwoners van Zuid-Limburg regelmatig Duitse godsdienstoefeningen bijwoonden. Voor de bediening der gelovigen, de preek en de catechismus werd het Duits gebezigd. De gouverneur was zelf onder de indruk van de uitkomsten van zijn veldwerk. Hij had niet voor niets gewaarschuwd, toen hij wees op het belang van de 'ineensmelting van het Hertogdom Limburg in de Nederlandsche Nationaliteit' en van het onderwijs in de vaderlandse taal. Er waren echter lichtpuntjes. In Hoensbroek en Melick-Herkenbosch was tot voor enige jaren ook het Hoogduits gebruikt, maar de pastoors aldaar preekten thans in het Nederlands.¹¹⁴ Te Slenaken, Oirsbeek en Broeksittard waren kapelaans benoemd die zich van het Nederlands bedienden, zodat enkel de pastoor nog Duits sprak.

Het gebruik van het Duits geschiedde, zo was de indruk van De Willebois, niet zozeer op wens van de gelovigen. Bisschop Paredis was ertegen, want het belemmerde hem in zijn benoemingenbeleid. Bovendien beheerste hij het Duits niet. De lagere geestelijkheid kon in drie groepen verdeeld worden. De overgrote meerderheid wees het af, omdat zij die taal onvoldoende beheerste. Een klein deel was ervoor, namelijk de pastoors die het Nederlands niet voldoende machtig waren en dan was er nog een kleine groep kapelaans die zich bewust in de Duitstalige parochies liet benoemen om van daaruit carrière te maken.¹¹⁵ Het Duits was van geen speciale betekenis voor de godsdienst. Ook werd het niet verder gepropageerd. De Willebois ried – evenals voordien de Pillera en Page – af aan te sturen op een plotselinge overgang naar het Nederlands. Beter ware het een geleidelijke overgang te bewerkstelligen, zoals te Broeksittard, Oirsbeek en Slenaken. Met hulp van de bisschop en de meerderheid van de clerus moest het mogelijk zijn binnen enig tijdsverloop overal het Nederlands in te voeren. Bij Vaals en Wittem lag dat wellicht anders. De Willebois was op zijn reis door de kerkenraad van de hervormde gemeente te Vaals expliciet verzocht een Duitstalige predikant te laten benoemen, omdat de Nederlandstalige predikanten die tijdelijk invielen, onvoldoende verstaan werden. De Willebois stelde de minister voor, dat, indien de regering ermee instemde, hij tijdens zijn rondreis door het arrondissement Roermond de kwestie met omzichtigheid zou aankaarten bij Paredis. Deze was naar de overtuiging van De Willebois welgezind en handelbaar in zaken, die de wezenlijke belangen van de Kerk en de gevoeligheid der geestelijkheid niet aantastten. Een antwoord van de minister op dit voorstel is niet gevonden. Het Duits als kerktaal werd zowel door de kerkelijke als de wereldlijke overheid ongemoeid gelaten. Dit stond in schril contrast tot de gebieden aan de Nederrijn, waar het Nederlands tot in de eerste helft van de negentiende eeuw kerktaal was. Het Pruisisch provinciaal bestuur te Düsseldorf verzocht de bisschop van Münster in 1827 en 1836 het Nederlands als kerktaal terug te dringen. In 1832 kwam het tot een conflict tussen de bisschop en de pastoor Tilmans van Straelen die

Afb. 6 In lichtrood de plaatsen waar in 1857 het Duits nog kerktal was. Van Bingle, Jabeek, Merkelbeek en Schinveld, alsmede Melick en Herkenbosch (op de kaart geel gekleurd), is niet zeker of er toen nog Duits werd gebruikt.

Afb. 7 Statieportret mgr. J.A. Paredis (Collectie bisdom Roermond).

vast bleef houden aan het Nederlands en uiteindelijk afgezet werd. Om de zaken niet op de spits te drijven, ging men voortaan omzichtiger te werk. Een enkele pastoor bleef tot in de jaren veertig van de negentiende eeuw vasthouden aan het Nederlands.¹¹⁶ De zuidelijker gelegen plaatsen Niederkrüchten en Wegberg verloren in de eerste helft van de negentiende eeuw eveneens hun Nederlands karakter.¹¹⁷ De 'Eindeutschungspolitik' werd door het koninkrijk Hannover toegepast in Ost-Friesland, Bentheim en Lingen, waar het Nederlands de kerktaal van de 'Reformierten' was.¹¹⁸

Het is best mogelijk dat Paredis het gebruik van het Duits maar hinderlijk vond, maar klaarblijkelijk achtte hij het probleem niet groot genoeg om er tegen op te treden. Dit had hij gemakkelijk kunnen doen door in zijn eigen grootseminarie de sociëteit van de uit oostelijke Zuid-Limburg afkomstige priesterstudenten, die veelzeggend de 'Deutsche

Kaffeeesellschaft' heette, te verbieden zich van het Duits te bedienen.¹¹⁹ De notulen van de Kaffeeesellschaft werden echter tot 1941/1942 in het Duits opgetekend. Tot eind negentiende eeuw werd 'Sutterlinschrift' gebruikt. Een directe nood aan priesterstudenten uit 'das deutsche Eck' was er waarschijnlijk evenmin. Zeker vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw nam het aantal roepingen zodanig toe, dat er priesters aan het bisdom Luik konden worden afgestaan. Wij wezen daar reeds op. Misschien was Paredis ook wel bevreesd dat een radicale vernederlandsing van de zielzorg tot onrust in de parochies zou leiden. In Eys immers, waar, in elk geval tot 1858, Duits de kerktaal was, werd op zeker moment het Nederlands ingevoerd. Pastoor Cleijnen (1855-1894) zag zich hierdoor geconfronteerd met problemen.¹²⁰ Nochtans hield Paredis de Duitstaligheid ook niet onnodig in stand. Toen Doenrade in 1871 tot parochie werd verheven liet hij de stichter, de Luikse vicaris-generaal J.C. Warblings, weten dat er geen Duitstalige, maar een Nederlandstalige herder werd aangesteld.¹²¹

Een anti-Duitse houding kan Paredis evenmin worden aangewreven. De Duitse kloosterlingen en bisschoppen die in Limburg tijdens de Kulturkampf onderdak vonden, wer-

Afb. 8 Statuten van de Deutsche Kaffee Gesellschaft uit het jaar 1853 (RHCL, Archiefbisdom Roermond; foto A. Jacobs).

den door hem met open armen ontvangen. De Duitse kloosterlingen op hun beurt konden vrij gemakkelijk werkzaam zijn in de zielzorg. 'Omdat in die dagen de Duitse taal in dit gedeelte van Limburg nog veel gesproken werd, zelfs in de kerk en op den kansel, konden de Duitse paters zich zeer nuttig maken in de zielzorg', heet het met betrekking tot de Beierse ongeschoeide karmelieten van Geleen.¹²² Soortgelijke opmerkingen maakten de Duitse benedictijnen van Merkelbeek.¹²³ Tot slot zij erop gewezen dat de *Acta et statuta* uit 1867 van het bisdom Roermond geen specifieke taal voorschreven voor de preek en catechismus.¹²⁴

De snelle teruggang van het Duits vanaf 1900

Een en ander verklaart weshalve in geheel oostelijk Zuid-Limburg het Duits tot circa 1900 zijn positie als kerktaal kon handhaven. Pas onder invloed van de zich snel ontwikkelende mijnbouw schoof de taalgrens in rap tempo richting rijksgrens. Ondanks het feit dat de mijnbouw zeker in de beginjaren sterk op Duitse expertise steunde, was de toestroom van Duitse mijnwerkers niet zo groot dat die de balans in het voordeel van het Duits weer konden doen omslaan. In 1930 bedroeg het aantal Duitsers dat in de Mijnstreek woonachtig was 37.504, dat wil zeggen 20 procent van de totale bevolking. Daarna liep het aantal Duitsers, wier kinderen immers Nederlandse scholen bezochten en vernederlandsten, snel terug.¹²⁵ Tot die gevolgtrekking kwam in 1937 ook Scherдин, die met name de Eerste Wereldoorlog als een cesuur beschouwde. De grenzen gingen dicht, Limburg koesterde zich in de Nederlandse neutraliteit en raakte zodoende meer met het Noorden verbonden. Veel niet-Limburgers stroomden toen naar het zuiden om als mijnwerker of mijnbeambte een baan te vinden.

Door vooraanstaande katholieke leken en jongere priesters, zoals dr. Henri Poels, werden de op zich niet zo progressieve bisschoppen Boermans (1886-1900) en Drehmanns (1900-1913) ertoe aangezet de zielzorg onder de mijnwerkers niet op zijn beloop te laten, maar er zich intensief mee te bemoeien om het socialisme geen kans te geven. Een goede parochiële zielzorg was daarbij van wezenlijk belang. De pastoors en kapelaans moesten voor de vele nieuwkomers verstaanbaar zijn. Bij de benoeming van de Heerlense deken Wimmers in januari 1899 droeg bisschop Boermans hem op dat 'de stichtelijke onderrichtingen en prediciatieën voor de geloovigen gebeuren voor *tweederde* in de hollansche (sic) en voor *eenderde* in de duitse taal'.¹²⁶ Ruim twee jaar later werd in de parochiekroniek genoteerd: 'Van nu af aan wordt uitsluitend in 't Nederlandsch gepreekt'.¹²⁷

Te Kerkrade voerde de uit Maasbree afkomstige deken Schijns in 1908 in zijn eigen Lambertuskerk op zon- en feestdagen de Nederlandse preek in. De vernederlandsing schreed geleidelijk voort. De volksmissie van 1912 was tweetalig, waarbij het Duits toen weliswaar nog overheerste. De volksretraites van 1917 en 1918 daarentegen waren geheel in

Afb. 9 Grafsteen van pastoor J.S.J.H. Slenter (1835-1900) op het kerkhof te Holset (Foto A. Jacobs).

het Nederlands. Enkel de Antoniusnoveen werd nog tot 1926 in het Duits gehouden, maar dat had ook te maken met de toestroom van Duitse pelgrims.¹²⁸ In de overige Kerkraadse parochies ging eveneens de overgang van Duits naar Nederlands langs lijnen van geleidelijkheid. In Spekholzerheide was tot 1913 alles in het Duits. Pastoor P.J.H. Jongen (1911-1924) preekte in dat jaar voor het eerst in het Nederlands en wel in de vroegmis. Die was toch niet zo druk bezocht en dus viel de verandering nauwelijks op. In 1916 werden twee missen 's zondags in het Nederlands gepreikt en in 1923 was Nederlands de kerktaal geworden.¹²⁹ De in 1907 gestichte Petrusparochie te Chevremont werd vanaf 1908 langzaam maar zeker Nederlands. In 1919 was alleen het liedrepertoire nog Duits. Weliswaar werd op verzoek van veel oudere parochianen in 1921 op zondag de derde mis weer in het Duits gelezen, maar die herstelde traditie werd spoedig weer afgeschaft.¹³⁰ De jongere parochies en rectoraten te Haanrade (1925), Kaalheide (1925), Holz (1928) waren vanaf hun ontstaan Nederlandstalig. Enkel de kerkgezangen waren Duits. Op de Holz werd nog lange tijd een Duitse mis gecelebreerd die druk bezocht werd.¹³¹ De overgang van Duits naar Nederlands was ook te volgen in de aantekeningen in de parochiekroniek die door de opeenvolgende Kerkraadse deken Deutz (1882-1908), Schijns (1908-1922), Franck (1920-1926) en Van Ormelingen (1926-1940) geschreven werden. Deutz schreef in het Latijn met glossen in het Duits. Schijns' aantekeningen waren in het Nederlands. Franck, afkomstig uit Vaals, stond weliswaar sympathiek tegenover het Duits, maar de kroniek schreef hij in het Nederlands met Duitse verklaringen. Van Ormelingen schreef alleen maar Nederlands.¹³²

In 1916 verving pastoor Schatten van Schaesberg de Duitse catechismus door de Nederlandse. Hij begon toen ook in het Nederlands te preken. Zijn kapelaan, Houben, preekte tot 1920, toen hij tot pastoor van Slenaken benoemd werd, in het Duits. Uiteindelijk viel in 1937 het doek voor het Duits in Schaesberg, toen de 'Andacht zu Ehren Unser lieben Frau von der immerwährende Hilfe', die in 1904 was ingesteld, voortaan ook in het Nederlands werd gehouden. De meeste oudere mensen en kinderen verstonden het Duits inmiddels niet meer.¹³³ In Ubach over Worms werd tot omstreeks 1925 het Duits als kerktaal gebezigd. De overgang naar de nationale landstaal hing ook hier samen met de veranderende omstandigheden en een pastoorwisseling. Toen pastoor Scheepers in 1925 stierf en opgevolgd werd door Venlonaar J.A. Peters (1926-1940) werd het Nederlands ingevoerd. Maar nog in 1923 werd een devotieboekje over de H. Kruisrelik in het Duits uitgegeven.¹³⁴

Toen de Duitse franciscanen die zich in 1875 als gevolg van de Kulturkampf in Kerkrade-Bleijerheide gevestigd hadden, in 1910 ingeschakeld zouden worden in de parochiële zielzorg, was bisschop Drehmanns van mening dat er een 'Hollandsche priester' tot rector benoemd diende te worden – mede met het oog op een Rijkstoelage – en dat de catechismus in het Nederlands uitgelegd werd en niet, zoals gevraagd, in het Duits. Nederlands was op dat moment in de moederparochie, de Lambertusparochie te Kerkrade, reeds ingevoerd. Deken Schijns van Kerkrade tekende niettemin protest aan. Hij vroeg een Duitse priester

en verklaring van de catechismus in het Duits. Op het laatste punt gaf de bisschop toe. Hij schreef 'einvastanden'. Ook in de rectoraatskerk werd tot 1918, toen de laatste Duitse parter vertrok en er enkel nog Nederlandse franciscanen waren, het Duits gebezigd.¹³⁵

Binnen de godsdienstige verenigingen die elke parochie telde was het Duits vrijwel altijd ook de voertaal. Zij vernederlandsten eveneens, maar meestal met enige vertraging. De oudere generatie hield vast aan het vertrouwde Duits, terwijl de jongeren al het Nederlands gebruikten.¹³⁶

Als kerktaal handhaafde het Duits zich het langst in het agrarische, uiterste zuidoosten van de provincie dat vanouds sterk gericht was op Aken. In Epen werd tot omstreeks 1930 in de kerk Duits gebruikt.¹³⁷ De machtovername van de nazi's in 1933 versnelde de vernederlandsing. De *Vaalsen Anzeiger* werd het *Vaalsen Weekblad*. Aanvankelijk nog tweetalig, schakelde het weekblad geheel om op het Nederlands. In de parochiekerk werd tot mei 1940 afwisselend in het Duits en het Nederlands gepreekt.¹³⁸ Daarna werd het Duits als teken van protest vervangen door het Nederlands.¹³⁹ In de notulen van de Deutsche Kaffeegesellschaft werden er evenmin doekjes om gewonden. Het verslag over het studiejaar 1940/1941 is nog in het Duits geschreven 'gehorchend dem Zwange der Tradition'. Het verslag over 1941/1942 is in het Nederlands gesteld: '...wij zijn van mening dat het in onze tijd niet principieel en voor de komende generaties niet te verantwoorden is, wanneer wij niet van houding veranderen en totaal breken met de taal van een volk dat ons van onze vrijheid beroofde, dat ons hele vaderland, ons koningshuis, onze samenleving, onze godsdienst en vrijheid onder de voeten heeft gelopen. Nu is 't niet langer mogelijk traditieargumenten aan te voeren die alles willen laten bij 't oude'.¹⁴⁰ In het nabij Vaals gelegen Vijlen was tot in de jaren veertig het Duits als kerktaal in gebruik. De overgang vond plaats hetzij in 1940 als protest tegen de Duitse inval, hetzij na het verscheiden van pastoor W.J. Vorage, toen zijn opvolger H.H. Jongen (1944-1961) het Nederlands invoerde.¹⁴¹

Conclusie

De taalvaardigheid van de Limburgse pastoor in de negentiende eeuw was groot. Opgeleid in het Frans en deels in het Latijn, beheerste hij die talen op zijn minst passief. Het Latijn was als ambtstaal in de directe parochiële zielzorg echter nauwelijks toepasbaar. Voor het gebruik van het Frans gold, dat het een elitaire aangelegenheid was, zelfs in de meest francophone stad van Nederland: Maastricht. Het Nederlands nam een belangrijke positie in, vooral in Midden- en Noord-Limburg, maar ook in de westelijke helft van Zuid-Limburg. In oostelijk Zuid-Limburg daarentegen was naast het Nederlands het Duits prominent aanwezig. Het Duits werd daar door brede lagen van de bevolking als cultuurtaal en/of moedertaal gezien. Het Duits was in die regio kerktaal en nam het dezelfde positie in als het Nederlands in de rest van de provincie, inclusief Maastricht. De vernederlandsing zette ech-

ter gedurende de negentiende eeuw door. Het Frans verdween meer en meer uit het openbare leven van Maastricht. De rijks- en provinciale overheid trachtten via het onderwijs het Duits geleidelijk uit te bannen. Dat lukte slechts ten dele. Er zijn immers aanwijzingen dat het Duits nog geruime tijd als onderwijstaal is gebruikt. Noch de wereldlijke, noch de geestelijke overheid verbood het gebruik van het Duits binnen de kerkgebouwen. Dit staat in schril contrast met buurland Pruisen. Het door grote bevolkingsgroepen gesproken Duits hield met name binnen het kerkgebouw lang stand, mede vanwege het gezag dat de lokale geestelijkheid genoot. Het Duits ging pas op zijn retour door de gewijzigde economische en politieke verhoudingen: de opkomst van de mijnbouw omstreeks 1900, de sluiting van de grens in 1914-1918 en de Duitse inval van 1940.

Noten

- 1 Deze bijdrage is de Nederlandse versie van: Antoine Jacobs, 'Die Sprachverhältnisse in Niederländisch-Limburg, unter besonderer Berücksichtigung der kirchlichen Amtssprache', in: W. Cortjaens, J. De Maeijer en T. Verschaffel (red.), *Historism and Cultural Identity in the Rhine-Meuse Region / Historismus und kulturelle Identität im Raum Rhein-Maas* (Leuven, 2008; KADOC Artes 10) 113-135.
- 2 Georg Cornelissen, *Das Niederländische im preußischen Gelderland und seine Ablösung durch das Deutsche (1770-1870)* (Geldern, 1986; Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend 86) 138 e.v.
- 3 Harry G.M. Prick (ed.), *Frans Erens. Vervlogen jaren* (Amsterdam, 1989) 350.
- 4 Piet Orbons en Lou Spronck, 'Limburgers worden Nederlanders: een moeizaam integratieproces', *PSHAL* 102 (1966) passim; Gerard Venner (ed.), 'Jos Habets. Chronijkje', *De Maasgouw*, 96 (1977) 115; J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland. Limburg* (Haarlem, 1887³) 21, 28, 56-58, 61, 168; Rico op den Camp, "'Wandelend in den vreemde" Limburg en de Nederlandse natie in de reisverslagen van J. Craandijk', *De Maasgouw* 113 (1994) 167-170.
- 5 Erwin Gatz, *Kirche und Muttersprache. Auslandsseelsorge nichtdeutschsprachige Volksgruppen* (Freiburg im Breisgau, 1992; Geschichte des kirchlichen Lebens in den deutschsprachigen Ländern seit dem Ende des 18. Jahrhunderts, 2), 17-21.
- 6 *Codex iuris canonici/Wetboek van canoniek recht. Latijns-Nederlandse uitgave* (Brussel/Hilversum, 1987).
- 7 Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL) te Maastricht, PA Sint-Servaas (PASS), inv. nr. 139.
- 8 A.M.P.P. Janssen, 'Negentiende-eeuwse neolatinisten', in: G. Janssen e.a. (red.), *Sittardse cultuurdragers 1299-1999* (Sittard, 1999) 191-211; Prick (ed.), *Frans Erens, Vervlogen jaren*, 62-63.
- 9 Mark Hanson, *Van Frans naar Nederlands. De taalsituatie in het Limburgs middelbaar onderwijs 1830-1914* (Leeuwarden/Maastricht, 1990; Maaslandse Monografieën 49) 200.
- 10 De taalsituatie te Maastricht is recent beschreven door Marina Kessels-Van der Heijde, *Maastricht. Maestrecht. Mestreech. De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw* (Hilversum, 2002; Maaslandse Monografieën 65). Zij besteedt - zeer opmerkelijk - nauwelijks aandacht aan het gebruik van Frans in de context van kerk en religie.
- 11 Paul H. Wijnands, 'Was Maastricht tot aan het begin van de twintigste eeuw een tweetalige stad?', *PSHAL* 136-137 (2000-2001) 378.
- 12 E. Jaspar (ed.), 'Oet te gedinksjrifte van J.H. Schuhmacher. Mastreech in 1850-1882', *Veldeke* 11 (1936) 606-607.
- 13 Marcel van der Heijden, 'Van Langue Flamande tot Nederlands. Over het vak Nederlands en de Nederlandstalige cultuur op het tweede en derde Rolduc (1831-1920)', *PSHAL* 140 (2004) 237.
- 14 *Een leven uitgemeten. Herinneringen van P.W.H. Paulussen te Maastricht* (Beek, 1985²; Wat Baek ós bud 1) 48.
- 15 Jan Luykx en Jan Roes (ed.), *Gerard Brom. Een katholiek leven* (Baarn, 1987) 52-53.
- 16 Antoine Jacobs, *Louis Tijssen (1865-1929). Biografie van een Limburgse zielzorger* (Nijmegen, 2001) 77, 79.
- 17 Antoine Jacobs, 'Limburgse priesters in het bisdom Luik', In: R. de La Haye e.a. (red.), *Religie aan de grens. Aspecten van de Limburgse geschiedenis* (Delft, 1997) 125-141.

- 18 Endepols, 'Taaltoestanden', 605, 613. Wijnands' opmerking dat de priesters naast Nederlands en Latijn ook Frans bezigden is hiermee niet in tegenspraak. Wijnands, 'Was Maastricht (...) een tweetalige stad?', 380.
- 19 RHCL, PASS, inv. nrs. 5, 6 en 7.
- 20 RHCL, PASS: Barbarabroederschap (inv. nr. 1644-1647, 1650, 1652), broederschap gedurende aanbidding van het Allerheiligst Sacrament (inv. nrs. 1653-1655), broederschap O.L. Vrouw Bijstand in de Nood (inv. nrs. 1665, 1666, 1668, 1679, 1680), broederschap O.L. Vrouw van Kevelaer (inv. nrs. 1682, 1686), broederschap O.L. Vrouw van Scherpenheuvel (inv. nrs. 1687, 1688), Broederschap van het Onbevlekt Hart van Maria (inv. nr. 1690), broederschap van de H.H. Monulphus en Gondulphus (inv. nr. 1696), Broederschap van de H. Petrus (inv. nr. 1698). Van de O.L. Vrouwekerk zijn de archieven van twee broederschappen onderzocht: broederschap van O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen (inv. nrs. 1994, 2001-2003, 2009, 2010), aartsbroederschap van de H. Jozef (inv. nrs. 1026-2029).
- 21 RHCL, PASS, inv. nr. 1644, 1645, 1646, 1647.
- 22 RHCL, PASS, inv. nr. 1690.
- 23 J. Tesser, *De jezuïeten te Maastricht 1852-1952* (Maastricht, 1952) 133.
- 24 RHCL, PASS, inv. nr. 96 e.v.
- 25 Lou Spronck en Peter Schulpen, *Felix Rutten. Terugblik 1880-1930* (Sittard, 2003) 42.
- 26 Ibidem.
- 27 Jaspar (ed.), 'Oet te gedinksjrifte', *Veldeke* 14 (1939/1940) 57.
- 28 François Erens maakt in zijn memoires vaak gewag van de sterke invloed van het Duits in oostelijk Zuid-Limburg. Zie: Prick (ed.), *Frans Erens. Vervlogen jaren*, 17-18, 33-34, 37-39, 48, 61-63, 73, 350-351.
- De eerste die een grotere studie wijdde aan het Duits als cultuurtaal in oostelijk Zuid-Limburg was de SS-er Scherdin. Zijn werk (Georg Scherdin, *Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache in Süd-Limburg. Beitrag zur kulturellen Entwicklungsgeschichte einer deutsch-niederländischen Grenzlandschaft* (Berlin, 1937)) was in menig opzicht nogal oppervlakkig. Scherdin baseerde zich voornamelijk op grafinscripties en 'oral history'. Zijn werk dat een onderdeel was van de nationaalsocialistische 'Grenzlandpolitik' was politiek zeer beladen. De kritiek was dan ook niet mals. 'Il faut juger les écrits d'après leur date', aldus A. Kessen, 'Duitsche historiografie over Limburg', *De Maasgouw* 49 (1939)). Na de Tweede Wereldoorlog en onder invloed hiervan deed Roukens zijn best het belang dat het Duits als cultuurtaal had te bagatelliseren (*De taal der Limburgers*, 1947, (met name p. 46-50); 'Hollandse expansie', 1949). Een recent overzicht van het gebruik van het Duits in Limburg biedt Ann Marynissen 'Niederländisch und Deutsch nebeneinander im Südosten der niederländischen Provinz Limburg. Belege aus seiner zweisprachigen Grenzregion', *Volkskultur an Rhein und Maas* 20 (2002) nr. 2, 41-52.
- 29 Lou Spronck, 'Jacob Kritzaedt en de streektaal', *PSHAL* 139 (2003) 6-9.
- 30 Serge Langeweg, 'Werken over de grens. Limburgers naar Duitsland', *Studies voor de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 47 (2002) 27-48.
- 31 Jan G.M. Notten, 'De eigen taal. Dialecten in het Geuldal', *Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal* (2000) 8, 12-13, 17, 27.
- 32 J.J.Th. Roex, 'De stichting van de abdij St. Clemens te Merkelbeek in 1893', *Jaarboek Onderbanken* (1995) 55.
- 33 Hélène Vossen, 'Opvang van joodse repatrianten na de bevrijding van Zuid-Limburg. Over ge-

- mêleerde ervaringen, paradoxen en uitersten', *Studies voor de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 47 (2002) 84.
- 34 N. Eussen, 'Stichting en stichter van de Limburger Koerier te Heerlen', *Het Land van Herle*, 21 (1971) 14-21, 54-64.
- 35 Otto S. Lankhorst en C.Th.H. Reul, *Bibliografie van katholieke Nederlandse periodieken* (Nijmegen, 1999) 146, nr. 128.
- 36 Klaus Bischof, *Persbiografie*, 23-40; Lankhorst / Reul, *Bibliografie*, 322, nr. 313. In het GA Kerkrade worden enkele kopieën uit de jaargangen 1909-1910 bewaard.
- 37 GA Kerkrade. Krantendocumentatie.
- 38 J.J. Jongen, 'De vernederlandsing van de grensstreek in oostelijk Zuid-Limburg', *Het Land van Herle*, 19 (1969) 2. Zie ook: Eussen, 'Stichting Limburger Koerier', 55.
- 39 Voor zover bekend zijn van het *Limburger Tageblatt* slechts drie nummers bewaard. Eén in het 'Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis' te Amsterdam, één in de Stadsbibliotheek van Maastricht en één in het Zeitungsmuseum te Aken.
- 40 De *Limburger Volksfreund* verscheen op woensdag en zaterdag. De drukkers/uitgevers waren J. Souren en A. Laufenberg uit Vaals. Twee exemplaren bevinden zich in het 'Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam' (17-3-1906) en het 'Zeitungsmuseum' te Aken (4-4-1906). Met dank aan drs. Emile Ramakers van de Stadsbibliotheek te Maastricht.
- 41 Scherdin, *Verbreitung*, 85.
- 42 J.J. Jongen, 'Iets over het onderwijs in Schaesberg', *Het Land van Herle*, 2 (1952) 67.
- 43 J. Driessen, 'Overzicht van de ontwikkeling van het lager onderwijs in Kerkrade voor 1900. I. 1614-1819 de kapelaan-onderwijzer', *De Maasgouw*, 82 (1963) 97.
- 44 Zie ook: Marynissen, 'Niederländisch und Deutsch', 45.
- 45 Er waren in de nog ongedeelde provincie acht onderwijsdistricten.
- 46 RHCL, Onderwijsarchief, inv. nr. 191 rapport Pillera 15-4-1822. Zie ook: Crutzen, 'Onderwijs op het platteland', 157, 166-167; Idem, 'Abraham Ouburg's modelschool', 138, 174.
- 47 Idem, 'Abraham Ouburg's modelschool', 138.
- 48 Driessen, 'Overzicht lager onderwijs Kerkrade', 102.
- 49 Ibidem.
- 50 A. De Jonghe, *De taalpolitiek van koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830). De genesis der taalbesluiten en hun toepassing* (Sint-Andries bij Brugge, 1967) 166-168. Onderwijsinspecteur Pillera had zich in vrijwel dezelfde bewoordingen uitgedrukt. Zie: RHCL, Onderwijsarchief, inv. nr. 191 rapport Pillera, 15-4-1822.
- 51 Voor Page zie: J.M.E. Vleeshouwers, 'Van koster tot onderwijzer. Pastoor Page en de onderwijsvernieuwing in het begin van de 19de eeuw', in: P.J.H. Ubachs e.a. (red.), *Magister artium. Onderwijs kunst en kerk in Limburg* (Sittard, 1992) 182-200; Idem, 'Frans Joseph Page (1771-1834). Pastoor in Limbricht en schoolinspecteur', *Het Land van Zwentibold*, 8 (1987) 135-162. Page was Duitser van origine, maar hij ondersteunde de school- en taalpolitiek van koning Willem I en zocht via het onderwijs overal het Nederlands ingevoerd te krijgen.
- 52 RHCL, Onderwijsarchief inv. nr. 195 rapport Page 14-7-1823.
- 53 De Jonghe, *De taalpolitiek*, 166-168; Jaak Brepoels, *Het lager onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830)* (Assen-Amsterdam, 1976) 266-267. De opinie dat het Duits zich in oostelijk Zuid-Limburg genesteld had, vanwege het politieke getouwtrek tussen Nederland en Pruisen in de jaren 1814-1815 snijdt geen hout. Dat Hoogduits in Melick, Herkenbosch en Vlodrop schooltaal en kerktaal

was, wordt bevestigd door een rapport van Page uit 1826. Zie: H.C. Lucas, 'Lager onderwijs in de Roerstreek 1800-1850', *Roerstreek* (1991) 88-90. Melick en Herkenbosch maakten deel uit van het hertogdom Gulik en na de Franse Tijd van Pruisen. Pas in november 1816 werden de dorpen Nederlands. Kerkelijk waren de dorpen tot 1821 deel van het bisdom Aken. In een brief van architect Pierre Cuypers meldt deze, dat zijn moeder, die afkomstig was uit Melick-Herkenbosch enkel Duits sprak. Vriendelijke mededeling van dr. Lidwien Schiphorst.

- 54 Brepoel, *Het lager onderwijs*, 268.
- 55 Georg Cornelissen, *Kleine Niederrheinische Sprachgeschichte 1300-1900* (Geldern-Venray, 2003) 101-103.
- 56 SA Heerlen, PA H. Pancrattius, inv. nr. 482.
- 57 J. Jongeneel, *Een Zuidlimburgsch taaleigen. Proeve van vormenleer en woordenboek der dorpspraak van Heerle* (Heerlen, 1884) XXI.
- 58 Vriendelijke mededeling Frans Crutzen, die een artikel voorbereidt over de lagere school te Bocholtz.
- 59 H.M.H. Goossens, *Het onderwijs te Waubach: een historische bijdrage* (Ubach over Worms, 1978) 14.
- 60 Goossens, *Het onderwijs te Waubach*, 15.
- 61 H.M.H. Goossens, *Ubach over Worms. Van Overworms kwartier tot gemeente Landgraaf* (z.p., [1981]) 235-237 [fragmenten].
- 62 Goossens, *Ubach over Worms*, 573.
- 63 H. Meens, 'School en onderwijs te Nieuwenhagen in de vorige eeuw', *Het Land van Herle* 16 (1966) 40-41; Hein H. Steinen, *Nieuwenhagen gisteren. Een aanzet tot de beschrijving van de geschiedenis van Nieuwenhagen* (Landgraaf, [1999]) 78.
- 64 RHCL, PA 1814-1913, inv. nr. 509, kab. nr. 4522, brief gouverneur aan min. BiZa, Maastricht 25-8-1857.
- 65 RHCL, PA 1814-1913, inv. nr. 509, kab. nr. 4522, brief gouverneur aan min. BiZa, Maastricht 25-8-1857.
- 66 RHCL, OA 273, jaarverslagen 1857 van het eerste en het derde schooldistrict.
- 67 RHCL, PA 1814-1913, inv. nr. 510, kab. nr. 34, brief gouverneur aan min. BiZa, Maastricht 2-3-1858.
- 68 Scherdin, *Verbreitung*, 50, 84.
- 69 W. Roukens, *De taal der Limburgers als spiegel van volk geschiedenis en cultuur* (Nijmegen, 1947) 48.
- 70 José Cajot, 'Nieuwe taalgrensvorming aan de oostgrens. In hoeverre is de Nederlands-Duitse staatsgrens tot taalgrens aan het evolueren', in: Jan Sengers (red.), *Taalgrensvorming in Zuid-Limburg* (Hasselt, 1983).
- 71 F. Sassen, 'Rolduc van 1843 tot 1943. Geschiedenis eener eeuw', in: J. Damen, *Rolduc 1843-1943* (Kerkrade, 1948) 49, 60.
- 72 Put en Van Dijk geven aan niet te weten of op de openbare school van Heerlen het Nederlands de voertaal was. Zie: M.M.J. Put en M. van Dijk, *2000 Jaar Heerlen. Van Romeinse nederzetting tot moderne stad* (Heerlen, 1998) 225.
- 73 L.C. Loffeld, 'Spekholzerheide rond de eeuwwisseling; een ooggetuige vertelt...', *Kerkrade onderweg*, deel 1 (Kerkrade, 1993) 80. Dit werd mij in 2004 bevestigd door de uit Spekholzerheide stammende dr. ir. R. Schaeps, die zich herinnerde, dat zijn vader dat eveneens vertelde.
- 74 Jongen, 'Vernederlandsing', 1. Te Bocholtz waren in 1865 Nederlandse methodes in gebruik voor rekenen en (Nederlandse) taal, maar Duitse boeken voor geschiedenis en aardrijkskunde. Vriendelijke mededeling van Frans Crutzen.

- 75 Vriendelijke mededeling van de heer J. Horbach, secretaris van het kerkbestuur van Vijlen. Zijn moeder, die in 1906 geboren was, vertelde hem dat indertijd.
- 76 Frits Kern, *Tussen twee grenzen 1900-2000* (Vaals, 2000) 12. Het onderwijs werd in het Duits gegeven en het Nederlands stond op het tweede plan.
- 77 Marynissen, 'Niederländisch und Deutsch', 46-47.
- 78 H. van Wersch, '750 Jaar parochie Simpelveld', *Het Land van Herle* 3 (1952) 13; Luc Wolters e.a., *St.-Remigius te Simpelveld. Kerk en parochie gedurende acht eeuwen* (Simpelveld, 2003) 185.
- 79 Fr.H.G.M. Crutzen, 'Gevecht om een kerk: Oud-Valkenburg versus Sibbe-IJzeren', *Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal* 12 (2002) 65: inwoners van Sibbe-IJzeren kerken in naburige parochies, de sermoenen en catechismus daar in het Duits (bisdom Luik) daaruit halen zij 'weynigh geestelijck voetsel'. (RHCL, PA Sibbe, inv. nr. 38 brief pastoor aan bisschop [1782], rekest pastoor en burgemeester aan bisschop [1781]).
- 80 Lou Spronck, 'De talen van Sittard', Guus Janssen e.a., *Lof der schranderheid, erebundel voor Jan Schrader. Historische opstellen aangeboden aan Jan Schrader bij gelegenheid van zijn afscheid van het Euregionaal Historisch Centrum Sittard-Geleen* (Sittard, 2011) 30-32.
- 81 A. Dunkel en B.A. Pothast, *Kurze Chronik von Sittard* (Sittard, 1893) 52; J.H. Koten (red.), *De familie Pothast te Sittard door B.A. Pothast 1824-1904 Een beschrijving van familieleden, werken, denken en geloven in de vorige eeuw* (Sittard, 1989) 30; Pieter Ecrevisse, *Nieuwe Sittardsche almanak tot nut en vermaak tot 1837* (Sittard, 1837).
- 82 Koten, *De familie Pothast*, 30.
- 83 *Een leven uitgemeten*, 51; vriendelijke mededeling van mr. J. van Rensch.
- 84 De *Kurze Chronik* (in navolging van zijn Duitstalige oom en voorganger Augustin Dunkel) in het Duits; de familiechroniek en de kroniek van Rolduc in het Frans. Zijn 'Autobiographie musicale' is eveneens in het Frans gesteld.
- 85 M. Jansen, 'Fransche en Deutsche uithangborden', *De Maasgouw* 1 (1879) p. 147-148.
- 86 A.M.P.P. Janssen, 'De kerkvisitaties van het kanton Sittard in 1822', *Het Land van Zwentibold* 25 (2004) 131.
- 87 M.J.H.A. Schrijnemakers e.a., *Munstergeleen. Een monografie over een Limburgse gemeente* (Geleen, 1963) 442. Wanneer de overgang naar het Nederlands plaatsvond, is niet bekend.
- 88 W.A.J. Munier, 'Voorbode van de PKN in 1816?', *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis* 7 (2004) 3-7.
- 89 Peer Boselie, 'Sittardse synagogen', *Sittards verleden*, 4 (2005) 3-4.
- 90 Th.W.J. Driessen, *Geschiedenis van Tegelen* (Tegelen, 1952) 227-229, 233. Tegelen kwam net als Melick-Herkenbosch pas in 1816 bij Nederland en behoorde tot 1821 tot het bisdom Aken. Zie noot 45.
- 91 RHCL, Onderwijsarchieven, inv. nr. 190, getuigschriften Heerlen d.d. 23-3-1853 en 17-3-1854; getuigschrift Vaals 22-3-1853 en getuigschrift Bocholtz 24-3-1853. De suggestie van Marynissen dat het Nederlands het Duits in Bocholtz omstreeks 1870 helemaal heeft verdrongen, mag kloppen voor zover het de resterende schriftelijke bronnen betreft, maar als taal binnen het kerkgebouw heeft het Duits een veel taaier leven geleid. Marynissen, 'Niederländisch und Deutsch', 47.
- 92 Een volledig Duits exemplaar van 14 juni 1914 is bewaard gebleven in het GA Kerkrade, alsmede enige Nederlandse nummers uit de jaren twintig.
- 93 Winand Roukens, 'De "Hollandse expansie" in het Land van Rode en haar betekenis voor het Kerkrads dialect', *PSHAL* 85 (1949) 603.

- 94 Op de kerkhoven van Heerlen, Bocholtz, Mechelen, Vijlen, Wahlwiller, Nyswiller, Holset, Kerkrade en Ubachsberg, die ik op 11 en 13 maart 2004 bezocht, waren vrijwel geen Duitse inscripties meer te vinden. Sommige pastoorsgraven, die uit piëteit niet waren geruimd, getuigden nog van de oriëntatie op Duitsland.
- 95 Peter Nissen en Koos Swinkels (red.), *Monumenten van vroomheid. Kruisen, kapellen en vrijstaande heiligenbeelden in Limburg* (Zutphen, 2005) 94, 96, 98, 168-170. Zie tevens de bijgeleverde CD-rom.
- 96 Goossens, *Ubach over Worms*.
- 97 Jongeneel, *Een Zuid-Limburgsch taaleigen*, XXIII; J.H.M. Hoen, 'Vier dont ut zelf' 150 Jaar geschiedenis van een parochie (Heerlerheide, 1989) 56, 137.
- 98 RHCL, PA Wylre, inv. nr. 585.
- 99 RHCL, PA Wylre, inv. nrs. 158-160 notulen 1833-1916; inv.nrs. 192-193 proclamanda 1863-1880 (de proclamanda 1915-1920 (inv. nr. 195) zijn in het Nederlands).
- 100 'Archeologische wandelingen door Limburg. Wilre bij Wittem', *De Maasgouw* 6 (1884) 1005.
- 101 Loffeld, 'Spekholzerheide rond de eeuwwisseling', 80; Rosalie Sprooten (red.), *Eli Heimans. Waar zo makke koeien grazen* (Maastricht, 1999) 11.
- 102 Scherdin, *Verbreitung*, 63. Oudere mensen hadden hem dat medegedeeld.
- 103 Vriendelijke mededeling van de heer Jan Willem Offermans te Ubachsberg (* 1922 te Ubachsberg) op 14 oktober 2004. Ten huize van de familie Offermans bad in de jaren twintig en dertig vader Offermans het rozenhoedje in het Duits, zijn kinderen echter in het Nederlands.
- 104 Jongen, 'Vernederlandsing', 1; F.J.M. Wiertz, *Geloven in Schaesberg. Een beknopt overzicht van de geschiedenis van Schaesberg en vooral van zijn kerkgemeenschap 1700-1975* (Schaesberg, 1975) 96, 101, 111, 114.
- 105 Emile Ramakers, *Schaesberg en zijn kerk. Petrus en Paulusparochie 300 jaar* (Landgraaf-Schaesberg, 2000) 65.
- 106 Wolters, *St. Remigius te Simpelveld*, 91, 98, 100-101, 104, 174, 191-194.
- 107 Vriendelijke mededeling van de heer H.N.J.J. van Wersch uit Simpelveld (8-2-2004).
- 108 Goossens, *Ubach over Worms*, 240.
- 109 E. Huisman, *De parochie Koningsbosch. Haar geboorte en groei* (Koningsbosch, 1981) 36. Er zijn minder concrete aanwijzingen dat ook in Merkelbeek en Schinveld tot het Duitstalige gebied gerekend kunnen worden. In 1893 heet het met betrekking tot Merkelbeek: 'er wordt gepreekt en biecht gehoord in het Duits'. In Schinveld waren de gebeden tot de H. Eligius opgesteld in het Duits. Zie: Roex, 'De abdij St. Clemens', 55; Antoine Jacobs, 'Schinveld', in: P.J. Margry en Ch. Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland. Deel 3. Limburg* (Amsterdam/Hilversum, 2000) 831.
- 110 RHCL, PA 1814-1913, inv. nr. 509, kabinetsnummer 4522, missive gouverneur aan minister BiZa, Maastricht, 25-8-1857.
- 111 Het integreren van Limburg in het Nederlandse staatsbestel was hoofddoel van De Willebois' beleid. Zie: M.K.J. Smeets, 'Van der Does de Willebois (1816-1892), commissaris des konings, 1856-1874', in: J.H.M. Wieland e.a. (red.), *De gouverneurs in de beide Limburgen* (Maastricht, 1989; Werken LGOG 11) 151.
- 112 RHCL, PA 1814-1913, inv. nr. 509, kab. nr. 4536, missive minister BiZa aan gouverneur, Den Haag, 1-9-1857.
- 113 RHCL, PA 1814-1913, inv. nr. 510, kab. nr. 34, gouverneur aan minister BiZa, Maastricht, 2-3-1858.
- 114 De gouverneur geeft niet aan wanneer die verandering precies plaats vond. Een steekproef in het parochie-archief van Hoensbroek leverde niets op. Diverse broederschapsregisters, notu-

- lenboeken en proclamandaboekjes uit de negentiende eeuw zijn allemaal in het Nederlands (of Latijn) geschreven. SA Heerlen, PA St.-Jan Evangelist Hoensbroek, inv. nrs. 1, 2, 3, 6 t/m 11. Een steekproef in het parochie-archief van Melick leverde evenmin iets op. GA Roermond, PA Melick, inv. nrs. 13 en 44. Dat Melick en Herkenbosch Duitstalig waren staat echter vast.
- 115 Klaarblijkelijk hoopten zij snel pastoor te worden, omdat voor het Duitstalige gebied nu eenmaal weinig kandidaten beschikbaar waren.
- 116 Cornelissen, *Sprachgeschichte*, 110-111. Het gebruik van het Nederlands als kerktaal en de geleidelijke teloorgang ervan is ook terug te vinden in het dagboek van de Kevelaerse pastoor Krickelberg. Heinrich Janssen (ed.), *Johann Heinrich Krickelberg. Pastor von Kevelaer 1817-1863. Tagebücher und Aufzeichnungen* (Kevelaer, 2001; Kevelaer Buch 5) 23, 33, 35, 80, 89, 93-94, 103-104, 107-108, 118, 133, 140, 143, 154, 160, 171, 174, 177-178, 207, 211, 207, 217, 235, 238, 274, 282, 311-312, 318, 349.
- 117 Klaus Egert, *Zur Geschichte der Schreibsprachen in Stadt und Amt Erkelenz vom 16. Bis 19. Jahrhundert*, (Erkelenz, 1994; Schriften des Heimantvereins der Erkelenzer Lande 14) passim.
- 118 Zie o.a. Ludger Kremer, 'Das Niederländische als historische Kultursprache in der Grafschaft Bentheim', in: P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *Nederland en Bentheim. Vijf eeuwen aan de grens* (Delft, 2003) 195-210, inz. 207-208.
- 119 N.H. Bischoff, 'De Duutsje Soos' of 'Die Deutsche Kaffee-gesellschaft' 1841-1962 (Sittard, 1974); RHCL, ABR 1840-1940, AGS Soosboek Deutsche Kaffee-gesellschaft.
- 120 RHCL, PA Eys, inv. nr. 49 'Registrum parochiale et archivale parochiae ab anno 1855', p. 48. Cleijnen zelf schrijft niets over de taalkwestie. Een van zijn opvolgers noteerde: 'Onder hem kwamen moeilijkheden wegens het gebruik van de Nederlandse taal'. Helaas zijn er geen bijzonderheden. De notulen van het kerkbestuur (1867-1962) zijn uitsluitend in het Nederlands geschreven (inv.nr. 47)
- 121 Antoine Jacobs, 'Mgr. J.C. Warblings (1814-1888), weldoener en prelaat', in: P.L. Nève e.a. (red.), *Sittard, uit bronnen geput* (Sittard, 1992) 555.
- 122 W. Nolet, *Katholiek Nederland. Encyclopaedie*, deel 1 (Den Haag, 1930) 124.
- 123 Roex, 'De abdij St. Clemens', 55.
- 124 *Acta et statuta synodi dioecetanae*, 24-30.
- 125 Achim Korres, 'Historische interacties in de Euregio Maas-Rijn: migratiestromen in een grensgebied', *Studies voor de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 47 (2002) 20-24. Zie ook: J.Th. Janssen, 'Heerlens bevolking vanaf het begin der vorige eeuw', *Het Land van Herle* 3 (1953) 139.
- 126 Stadsarchief Heerlen, PA Pancratius, inv. nr. 432, brief Boermans aan Wimmers, Roermond, 25-1-1899.
- 127 Stadsarchief Heerlen, PA Pancratius, inv. nr. 368, aantekening juni 1901.
- 128 Roukens, 'Hollandse expansie', 598-600.
- 129 Roukens, 'Hollandse expansie', 602.
- 130 Roukens, 'Hollandse expansie', 600.
- 131 Roukens, 'Hollandse expansie', 602.
- 132 Roukens, 'Hollandse expansie', 600.
- 133 Jongen, 'De vernederlandsing', 2-3.
- 134 Goossens, *Ubach over Worms*, 241, 573.
- 135 100 Jaren. *De broeders franciscanen een eeuw in Bleijerheide* (Kerkrade, 1976) 31; Jos L'Ortye, 'Bleijerheide: van kloosterkapel tot parochie', *Kerkrade onderweg* deel 6 (2002) 9.

- 136 Roukens, 'Hollandse expansie', 603.
- 137 Scherdin, *Verbreitung*, 83. Dit werd Scherdin door de koster medegedeeld. Scherdin verklaarde verder, dat de pastoor beter Duits dan Nederlands sprak en dat de mensen of dialect of Duits spraken.
- 138 Frits Kern, *Tussen twee grenzen 1900-2000* (Vaals, 2000) 61.
- 139 Cajot, 'Nieuwe taalgrensvorming aan de oostgrens'.
- 140 RHCL, ABR 1840-1940, AGS Soosboek Deutsche Kaffeegesellschaft, verslagen 1940/1941, 1941/1942.
- 141 Vriendelijke mededeling van de heer J. Horbach, kerkbestuurslid te Vijlen, op 17 maart 2004. De suggestie van Marynissen dat Vijlen al omstreeks 1855 van het Duits op het Nederlands overging, is slechts ten dele correct. Marynissen, 'Niederländisch und Deutsch', 47.